

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

**«ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ
СІМ'ЯМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ»**

**Методичні рекомендації для спеціалістів центрів
соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді**

Укладачі: заступник директора Миколаївського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Кручинова М.Ю., провідний спеціаліст відділу організаційно-правової та кадрової роботи Миколаївського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Кондрад А.І.

Миколаївський обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді висловлює подяку за надання методичних матеріалів Консорціуму громадських організацій Партнерству «Кожній дитині»

Методичні рекомендації в допомогу спеціалістам центрів СССДМ. – м. Миколаїв: 2016. – 66 с.

Методичні рекомендації розроблені для підвищення професійної компетентності спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також для допомоги їм розширити міжсекторні та міжвідомчі зв'язки, спрямовані на здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, і реалізацію спільних завдань.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. СІМ'Я ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.	4
1. Типи та функції сім'ї.	4
2. Складні життєві обставини	7
3. Що таке криза? Як криза впливає на стан і розвиток сім'ї?	9
РОЗДІЛ II. ОЦІНКА БЕЗПЕКИ І РИЗИКІВ ЯК СКЛАДОВА ПОЧАТКОВОЇ ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї	15
1. Основні поняття	15
2. Фактори ризику для дитини	19
3. Виявлення потенціалу батьків, членів родини, найближчого соціального оточення протидіяти ризикам та захистити дитину. Визначення потреби в послугах сімейного патронату	24
4. Зміст показників оцінки потреб дитини та її сім'ї	29
РОЗДІЛ III. ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДО ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї У СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГАХ	32
1. Окремі показники вікового розвитку дитини	32
2. Орієнтовні запитання, які можуть бути використані фахівцем під час здійснення оцінки потреб дитини та здатності батьків їх задовольняти	38
3. Методика «Самооцінка якості життя»	46
4. Методика «Карта соціальних зв'язків»	47
5. Методика «Генограма»	53
6. Методика «Еко-карта»	57
7. Методика «Картка бажань»	59
8. Методика «Лінія життя»	59
9. Методика «Моя зайнятість та розподіл часу»	61
10. Методика «Джерела доходів та їх витрати»	63

РОЗДІЛ І. СІМ'Я ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.

1. Типи та функції сім'ї.

Далеко не кожна людина уміє володіти даром любові й добра сімейного вогнища, але ще складніше – не розпорошити і не проміняти його на зваби світу, а з гідністю передати наступним поколінням.

Відповідно до чинного законодавства, *сім'я* є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно (стаття 3 Сімейного кодексу України).

Існує багато визначень поняття "сім'я" з позиції науки. Зокрема, сім'я – динамічна мала група людей, котрі проживають разом і зв'язані родинними відносинами (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.

Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це первинний контактний колектив.

Сім'я є прикладом унікального поєднання різнопланових збалансованих характеристик. Саме завдяки здатності до врегулювання вона є найгнучкішим елементом соціальної структури, здатним швидко реагувати на внутрішні та зовнішні впливи. Сім'я реагує на будь-які зміни. У ситуації зубожіння у сім'ї знижується здатність задовольняти потреби своїх членів; у випадку розквіту – з'являються споживацькі тенденції. Щоб оцінити, наскільки сім'я здатна на здорове реагування в ситуації змін, потрібно проаналізувати реалізацію її функцій.

Сім'я виступає провідним чинником соціалізації особистості на макрорівні. Її основні соціалізуючі функції: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда, формування статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, розвитку здібностей і потенційних можливостей; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння основними соціальними нормами.

Існує багато типів сімей. Відповідно до соціально-педагогічного підходу сім'ї класифікують за структурою (повна, неповна); матеріальною забезпеченістю (з дуже високим матеріальним статком; із високим матеріальним статком; із середнім матеріальним статком; із низьким матеріальним статком чи малозабезпечена, сім'я, що перебуває за межею бідності); за місцем проживання (міська, сільська); за сімейним станом (дискантна, позашлюбна, молода, зріла); за кількістю і наявністю нерідних дітей (бездітна, малодітна, багатодітна); за якістю сімейних взаємин (опікунська, прийомна, благополучна, неблагополучна – конфліктна, аморальна, маргінальна) тощо.

Питання сім'ї надзвичайно важливі як для кожного індивіда, так і для суспільства загалом. Міцна сім'я протягом тисячоліть була і є запорукою задоволення людини власним життям.

Функції сім'ї – це відображення системи взаємодії особи, сім'ї та суспільства і тих сфер, які пов'язані безпосередньо із задоволенням відповідних потреб її членів.

Кожна сім'я виконує в процесі життєдіяльності певні функції, причому деякі з них можуть бути обов'язковими для окремих сімей, а деякі – ні. Наприклад, якщо у сім'ї є діти, то обов'язковими будуть функції, пов'язані з дітьми і їх вихованням. Можливо, що відсутність деяких функцій не можна розглядати, як причину втручання і початку психосоціального процесу, хоча це може затрудняти функціонування сім'ї. Наприклад, якщо в сім'ї слабо виражена терапевтична функція, то відношення можуть бути деструктивними, холодними, члени сім'ї не будуть відчувати прив'язаності один до одного (так званий гуртожиток). Хоч ми можемо спрогнозувати, до чого це може призвести, але в нас не буде формальних причин для початку процесу.

Функції сім'ї можна класифікувати по-різному. Можна використовувати як узагальнюючу так і детальну класифікацію. Перша зручна для швидкого аналізу (наприклад, при перших візитах в сім'ю), друга – для систематичного процесу аналізу. Ми не можемо сказати, яка з них краща. Кожна по-своєму гарна. Взагалі, кожний спеціаліст може створити для себе власну класифікацію або адаптувати ту, яка є. Основна вимога – ця класифікація має бути ефективною і допомагати у роботі з сім'єю.

Заслуговує на увагу така класифікація функцій сім'ї:

- економічна – планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності по веденню домашнього господарства ;
- господарська (організація побуту сім'ї, турбота про дім) – підтримка порядку та чистоти, дотримання санітарно-гігієнічних норм;
- репродуктивна – продовження людського роду через народження дітей; планування сім'ї;
- соціалізуюча – передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду дітям, цілеспрямований вплив на дітей з метою формування у них ціннісних орієнтацій, життєвих уподобань; організація внутрішньо сімейного спілкування; оволодіння соціальними вміннями і навичками, освіта, професійне самовизначення;
- рекреативна – організація вільного часу та відпочинку, розвиток інтересів і потреб членів сім'ї;
- терапевтична – створення сприятливого сімейного мікроклімату, психологічна підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату в сім'ї з метою відновлення фізичних і психічних сил членів родини, витрачених у різних стресових ситуаціях.

Схема різновидів (типів) сімей

2. Складні життєві обставини¹

Сім'я з дітьми, яка опинилася у складних життєвих обставинах, розглядається як сукупність осіб, серед яких є хоч одна дитина віком до 18 років, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами та обов'язками. При цьому під „складними життєвими обставинами” вбачають обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або за станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, брак житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо (стаття 1 Закону України «Про соціальні послуги»). До складних життєвих обставин належать також: втрата здатності до самообслуговування, близької людини, роботи, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо, а також випадки, коли людина стала жертвою злочину, захворіла невиліковною хворобою, коли існує загроза її життю та здоров'ю, життю та здоров'ю її близьких, погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння – все, що викликає у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що призводить до загострення конфлікту в сім'ї, негативно позначається на вихованні та розвитку дітей.

Відповідно до чинного законодавства перелік складних життєвих обставин не є вичерпним. Зокрема, у статті 7 Закону України "Про соціальні послуги" йдеться про безоплатні послуги в обсягах державних соціальних стандартів для "громадян, які опинилися у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям" та "дітей і молоді, які опинилися у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї". Про "складну життєву ситуацію" йдеться і в статті 11 Закону "Про соціальні послуги". До того, у статті 4 Закону вказано, що положення міжнародних договорів, які встановлюють вищі вимоги до соціальних послуг, мають пріоритет стосовно закону "Про соціальні послуги". Тому, якщо ратифіковані Україною конвенції та інші міжнародні договори встановлюють інші підстави для визнання ситуації в сім'ї як кризової або складної (статті 19, 27 і 39 Конвенції ООН про права дитини), необхідно застосовувати положення цих договорів. Відповідно до Закону України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" передбачається здійснення системного обліку і догляду дітей та молоді (себто осіб віком від 18 до 35 років), які опинилися "у складних життєвих ситуаціях" (стаття 9), "виявили схильність до асоціальної поведінки" (стаття 10 – це положення стосується і батьків до 35 років), або відбували чи відбули покарання у формі позбавлення волі (стаття 12). Також спеціальний порядок і підстави обліку запроваджено Законом "Про попередження насильства в сім'ї", який не збігається з тим, що вказано в Законі "Про соціальні послуги".

Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, життєву скруту, коли їй особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі і від держави, суспільства, громади, від

¹ Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації. Навч.-методичний комплекс. Автор.-упоряд. Безпалько О.В., Зверева І.Д., Кияниця З.П., Петрочко Ж.В. та ін./ За заг. ред. І.Д.Зверевої, Ж.В.Петрочко. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с. – С. 75-76.

найближчого оточення, щоб упоратися з цими обставинами і відновити свою нормальну життєдіяльність.

Теорія соціальної роботи дає таку класифікацію складних життєвих обставин, в основі якої лежать важливі для виховання дітей умови: соціально-демографічні, матеріально-побутові, медико-соціальні, психологічні і соціально-педагогічні, соціально-правові. Саме брак цих умов або неповна їх наявність певною мірою визначає становище дітей і сімей. Але перелік складних життєвих обставин, у яких опинилася сім'я з дітьми, чітко не визначений і може бути розширений, уточнений за потреби. Так, у рамках проекту ЄС «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей та дітей» було розроблено розширений перелік складних життєвих обставин, що обговорювався із соціальними працівниками та медиками Київської області у ході робочих зустрічей, круглих столів та семінарів. Наявність такого переліку допомагає соціальному працівникові знайти справжні причини сімейної кризи і визначити перелік та обсяг необхідних послуг.

Перелік складних життєвих обставин²

Соціально-медичні обставини:

Інвалідність

Психічні захворювання

Інфекційні (туберкульоз, ВІЛ/СНІД, ІПСШ) та інші важкі захворювання

Алкогольна залежність

Наркотична залежність

Соціально-побутові обставини та проблеми працевлаштування:

Бідність, малозабезпеченість (*неповноцінне харчування, брак необхідного одягу*)

Безробіття одного з батьків/обох батьків

Брак/втрата документів

Неоформлені документи на отримання державної соціальної допомоги

Борги (у т. ч. за комунальні послуги)

Брак мінімальних побутових умов (*опалення, водо-, газопостачання тощо*)

Брак/втрата власного житла (*у тому числі коли двоє і більше сімей проживають на одній житловій площі, якщо це не відповідає нормам*)

Вимушена міграція (в т. ч. трудова) одного чи декількох членів сім'ї;

Грубе порушення санітарно-гігієнічних норм проживання сім'ї.

Соціально-педагогічні обставини:

Проблеми адаптації (*брак навичок самообслуговування, ведення господарства, планування сімейного бюджету; брак професійної освіти; проблема адаптації дітей у прийомних сім'ях, ДБСТ, опікунських сім'ях; брак навичок адаптації до самотійного життя дітей із функціональними обмеженням*)

Недостатній догляд за дитиною раннього віку

Девіантна поведінка дитини

² Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації. Навч.методичний комплекс. Автор.-упоряд. Безпалько О.В., Зверева І.Д., Кияниця З.П., Петрович Ж.В. та ін./ За заг. ред. І.Д.Звереві, Ж.В.Петрович. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с. – С. 77-78.

Низький рівень виховного потенціалу сім'ї (*недостатня увага до дитини, її розвитку і життя; надмірно високі вимоги до дитини; потурання забаганкам дитини; непослідовна поведінка батьків щодо дитини: від приниження до ідеалізації тощо*), високий рівень зайнятості батьків, брак часу для виховання дитини

Бездоглядність

Безпритульність сім'ї/дитини

Соціальна ізоляція сім'ї

Ухилення від виконання батьківських обов'язків

Самовільне залишення дітьми місця постійного проживання

Психологічні обставини:

Конфлікти (*покоління; дитини/дітей з однолітками; дитини/дітей із вихователями, вчителями та іншими; конфлікт прийомної дитини (дитини-вихованця)/дітей із рідними дітьми тощо*)

Залежності (*від азартних ігор, комп'ютера, релігійних сект*)

Насильство (*фізичне, психологічне, економічне*)

Інші психологічні дисбаланси (*стреси, постабортальний, постродовий синдром; агресія, депресія, істеричні прояви*)

Інші обставини:

Небажана вагітність/дитина

Позашлюбна дитина

Подружня зрада

Міжетнічні конфлікти

Міжрелігійні конфлікти

Батьки розлучені, але проживають разом

Неповнолітні батько/мати

Перебування одного з батьків/батьків в місцях позбавлення волі

Повернення одного з батьків/батьків із місць позбавлення волі

Батьки не розлучені, але проживають окремо

Місцезнаходження одного з батьків невідоме

3. Що таке криза? Як криза впливає на стан і розвиток сім'ї?³

Криза – термін Гіпократів, який цілком можна замінити метафорами “розлад”, “хвороба”, „страждання”. З іншої точки зору, криза – закономірний етап розвитку, в основі якого лежить зустріч-конфлікт старого й нового.

Китайська піктограма слова “криза” повно й точно відображає ідею духовної кризи. Вона складається з двох основних знаків чи радикалів: один відображає небезпеку, інший – можливість (розвитку, зміни власного стилю життя тощо).

³ Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: запитання та відповіді. Методичний посіб. // Авт.-упор.: Зверева І.Д., Кузьмінський В.О., Петрович Ж.В. та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 80 с.

Подібний підхід та оцінка зустрічаються у творчості датського мислителя С. Кіркегора. Головним симптомом цієї хвороби Кіркегор називає страждання, найвищим проявом якого є відчай.

У соціальній роботі є поняття „життєва криза”, що стосується не тільки особистості, але й сім’ї. Життєву кризу розглядають [2] як перехідний період життя, коли відбувається ламання й активна зміна життєвих ролей особистості, якісний перехід із одного стану в інший. Він, як і всяка зміна, має два види детермінації: внутрішню (обумовлену поступовими внутрішніми змінами, що приводять до якісного стрибка), і зовнішню, обумовлену обставинами життя, труднощами міжособистісних стосунків, якимись значущими життєвими подіями тощо.

Характерне для багатьох особистісних криз прагнення "втекти від себе" – це не що інше, як прагнення людини позбутися тієї ролі, що чомусь стала причиною її дисгармонійного стану. В основі всілякої кризи лежать втрата і страждання. Як людина переживає кризу? Лише через сприйняття кризи як свого страждання, особистісної втрати, можливе розв’язання критичної ситуації. Страждання або “больові точки” (втрати) людського життя при цьому виступають точками росту життєвого досвіду й невинно вимагають від людини аналізувати та оцінювати свою діяльність.

За запропонованою Робом Паже (Нідерланди) логічною матрицею кризи, вона має наступні етапи: перший – шок – тяжке порушення життєдіяльності людини внаслідок гострого розладу її психічного стану, який характеризується емоційним та руховим виснаженням, тимчасовою втратою орієнтації у часі, просторі тощо.

Шок – це одна з найнебезпечніших загальних неспецифічних реакцій організму на дію певних чинників, насамперед травматичного походження. Хоча ця реакція була відома ще лікарям античного світу, зокрема Гіппократу, сучасною назвою вона завдячує французькому лікарю Ле Драну (H.F. Le Dran), який у 1737 р. видав книгу "Traite on reflectiontirces de la pratique sur les playes d'rames a fen", в якій назвав цю реакцію терміном "се-кус", що означає поштовх, удар, і описав її клініку. Невдовзі книгу було перекладено англійською мовою і термін "секус" було замінено відповідним англійським словом шок (shock). Хоча потім для цієї реакції було запропоновано й інші назви, проте англійський термін "шок" залишився.

За шоком відразу розпочинається другий етап – відмова повірити – тобто неможливість усвідомлення певної втрати. Третій етап – це – переговори – що характеризується ілюзорною можливістю „все виправити”. З цим етапом також часто пов’язане відчуття провини. Четвертий етап – прояви злості – усвідомлення того, що втрата дійсно сталась і повернути все назад неможливо. На цьому етапі існує два напрями розвитку кризи: зорієнтованість злісті на себе або злість на інших. Злість на себе може привести людину до глибокого стану депресії. Злість на інших може проявлятися у асоціальних діях. Подолання емоційних наслідків втрати розпочинається на етапі – розуміння і прийняття – що супроводжується сильним стражданням. Коли людина досягає етапу розуміння своєї втрати, вона вже може виразити, залежно від віку та здатностей, свої почуття, розповісти про них. Цей етап, на якому з’являється відчуття надії на майбутнє, є сходиною для наступного етапу – здатністю справитися з втратою.

З точки зору змісту і характеру психологічних проблем чи життєвих обставин, що спричинили кризову ситуацію, а також особистісних ролей, що виникають, розвиваються і зникають, виділяють певні типи життєвих криз. Так, нижче наведена

класифікація за П.П. Горностай, яку не слід розглядати як якусь універсальну типологію.

1. Кризи становлення особистості. Найхарактернішими кризами становлення є вікові кризи, що вважаються нормативними, тобто необхідними для нормального процесу становлення особистості. Кризи становлення особистості характерні не лише для дитинства, підлітковості та юності.

Гейл Шиіхі розглядає такі кризи дорослішання: 16 років - "виривання коренів"; 23 роки - "план на все життя"; 30 років - "корекція"; 37 років - "усвідомлення середини життя" (Sheehy G. 1976; Максимов М., 1986, 1987). Неважко помітити, що ці кризи пов'язані зі змінами життєвих ролей людини.

Кризи становлення у дорослому віці можуть супроводжуватися важливими життєвими подіями (втрати): зміною фаху, місця роботи, втечею з сім'ї, переїздом в інше місто, втратою роботи тощо. Але всі обов'язково передбачають зміну важливих соціальних ролей людини: професійних, сімейних, міжособистісних та інших.

Г.Шиіхі пов'язує спосіб переживання кризи людиною зі "стилем проживання життя", що становить своєрідні життєві ролі людини: "вічна дитина", "клозет", "транзит", "інтегратор", "квочка", "кар'єристка з відлагодженим сімейним життям" (G.Sheehy, 1976; Максимов М., 1986, 1987).

2. Кризи здоров'я. Часто людина переживає серйозну кризу у зв'язку з втратою здоров'я, каліцтвом чи іншими серйозними проблемами, що докорінно змінюють життя. Найбільш фруструючими кризовими чинниками є втрата у зв'язку зі зміною здоров'я якихось важливих життєвих і соціальних функцій (а отже і важливих психологічних ролей), відмова від важливих життєвих планів у зв'язку з неможливістю їх втілити (тобто відмова від майбутніх ролей).

Прикладом серйозної кризи здоров'я може слугувати історія життя письменника М.Островського, який ще молодим втратив зір і можливість ходити. Ця трагедія перекреслила всі життєві плани і ледве не стала причиною самогубства.

3. Термінальні кризи. Дуже серйозними є кризи, пов'язані з термінальними цінностями людини, зокрема з імовірним чи неминучим близьким кінцем її життя. Приклади: звістка про невиліковне захворювання; які-небудь обставини, що загрожують життю і яких неможливо позбутися; смертний вирок суду, онкозахворювання, СНІД тощо.

4. Кризи значущих стосунків. Надзвичайно важливою є сфера взаємовідносин людини з іншими, а отже, значні зміни в структурі цих взаємовідносин часто супроводжуються кризами і змінами міжособистісних ролей. Найбільш значущими причинами подібних криз можуть виступати: смерть близької людини, вимушена розлука, зрада інших людей, розлучення (що пов'язане з втратою міжособистісних ролей). До кризових явищ може призводити і поява нових міжособистісних ролей. Так, народження дитини для сім'ї може стати причиною кризи. Як окрему категорію криз значущих стосунків можна розглядати кризи кохання (нерозділене кохання, втрата кохання, розчарування в коханні).

5. Кризи особистісної автономії. Причиною кризи можуть бути обставини, пов'язані з втратою чи обмеженням особистісної автономії чи свободи: попадання у фатальну залежність від людей чи обставин, позбавлення волі. Якщо криза значущих стосунків полягає у втраті значущих міжособистісних ролей, то криза

особистісної автономії (що становить різновид попередньої) пов'язана з попаданням у нову небажану міжособистісну роль.

6. Кризи самореалізації. Життєва криза може настати внаслідок обставин, пов'язаних з неможливістю нормальної, звичної чи такої, що планується, самореалізації людини: втрата роботи, значущої соціальної ролі (програш на виборах, втрата високого соціального статусу і т.п.), вихід на пенсію, банкрутство, крах життєвих планів, усвідомлення помилковості життєвого шляху, змушене вигнання (наприклад, внаслідок соціальних конфліктів).

7. Кризи життєвих помилок. Часто кризові явища розвиваються внаслідок яких-небудь здійснених фатальних вчинків (криза, що переживається людиною внаслідок скоєної нею зради, злочину, навіть якщо це не пов'язане з відбуванням покарання), втрата коштовної речі (автомобіль, будинок, квартира; сюди можна віднести і злигодні внаслідок стихійного лиха), кризи гріха. Кризи життєвих помилок можуть бути наслідком і нездійснених вчинків, якщо це мало фатальні наслідки.

Як виявити кризу?⁴

Кризи переживає кожна людина, кожна родина. Існують певні класифікації кризи в сім'ї, за якими можна визначити необхідність втручання. Наприклад, кризи, що виявляються

за джерелом турбот:

події, що відбуваються поза сім'єю (катастрофи, землетруси, повені тощо);

події, що відбуваються в сім'ї (залежність одного чи кількох членів сім'ї; тривала хвороба одного з членів сім'ї; міжособистісні конфлікти в сім'ї; психічні хвороби чи деформація особистості; відсутність знань та досвіду для адаптації; нестача матеріальних ресурсів, нестача чи відсутність соціальних зв'язків тощо);

за природою проблем, а саме:

поява нової людини в сім'ї (шлюб чи новий шлюб після розлучення; вагітність (очікувана чи неочікувана) і батьківство; повернення будь-кого із членів сім'ї з місць позбавлення волі чи після тривалого лікування (наприклад, алкоголізму); влаштування в сім'ю дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; усиновлення);

втрата члена сім'ї (смерть члена сім'ї, госпіталізація, міграція на роботу за кордон, вихід дорослої дитини із сім'ї, влаштування жінки на роботу);

деморалізація (втрата роботи чи джерела проживання; невірність; алкоголізм чи наркоманія; злочин);

деморалізація плюс поява або втрата члена сім'ї (розлучення, переведення до місць позбавлення волі, самогубство або вбивство);

⁴ Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: запитання та відповіді. Методичний посіб. // Авт.-упор.: Зверева І.Д., Кузьмінський В.О., Петрочко Ж.В. та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 80 с.

зміна статусу (раптовий "перехід" в багатство чи злиденність; переселення на нове місце проживання).

Визначення кризи може базуватися на характеристиці загальних проблем сімей, що лежать в основі визначення стану сімей, а саме:

соціально-демографічні проблеми (неповні, багатодітні, батьки розлучаються, батьки дуже молоді тощо.);

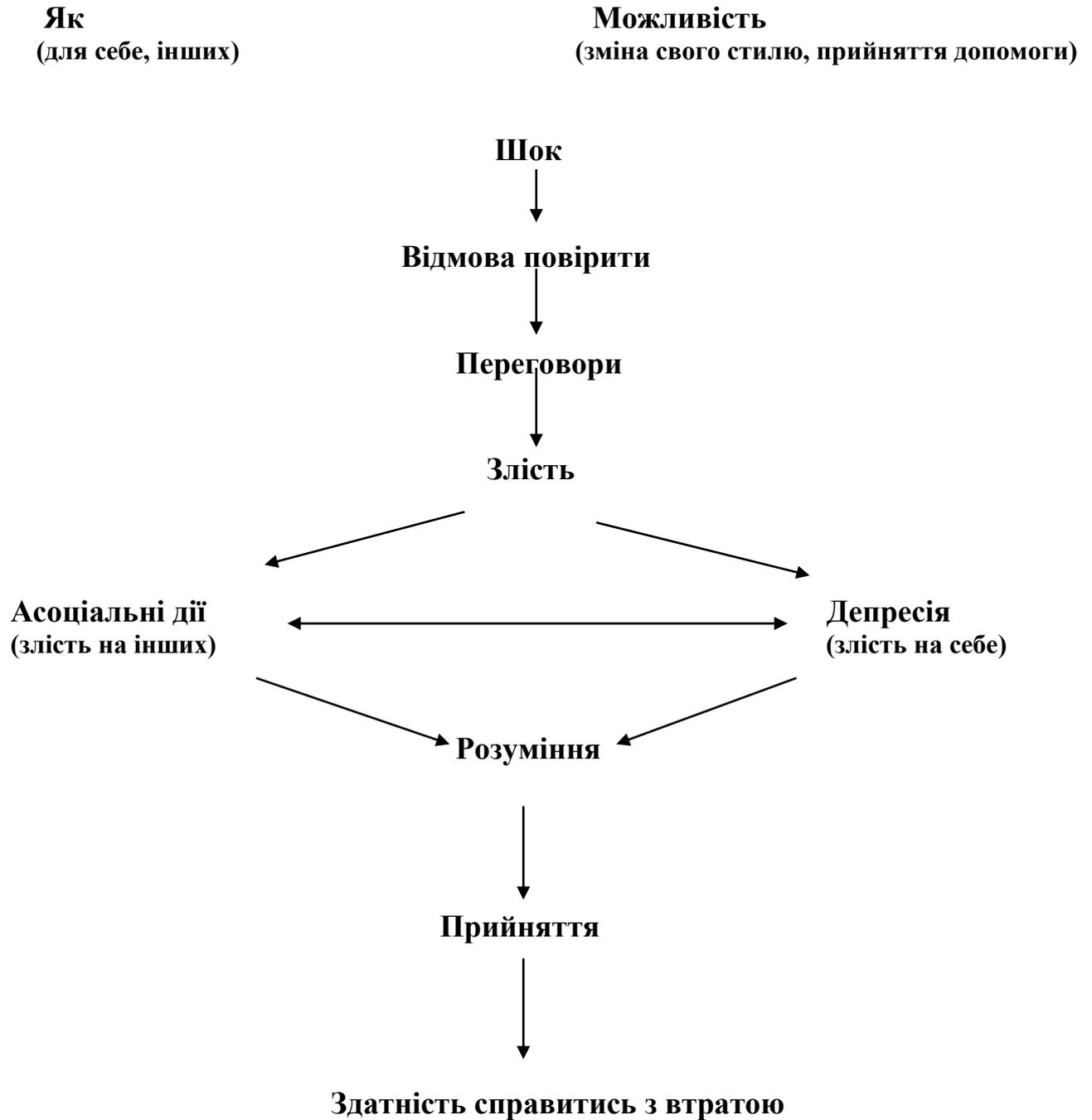
матеріально-побутові (малозабезпечені, живуть в незадовільних житлово-побутових умовах, втратили роботу, тривалий час не отримують заробітну плату і т.п.); медико-соціальними (батьки є інвалідами, алкоголіками, наркоманами, психічно-хворими, з хронічними соматичними захворюваннями);

психологічно і соціально-педагогічні (в сім'ї несприятливий психологічний мікроклімат, емоційно-конфліктні взаємовідносини, педагогічна безпорадність батьків тощо);

соціально-правові проблеми (батьки ведуть аморальний, паразитичний, криміногенний спосіб життя; в сім'ї проживають особи, які повернулись з місць позбавлення волі і т.п.).

Переваги раннього запобігання кризових ситуацій є очевидними. Це дає можливість підготуватися, проаналізувати ситуацію і розробити план реагування, а у разі безпосереднього втручання – значно збільшити вірогідність успішного вирішення проблеми. Раннє запобігання створює сприятливе підґрунтя для визначення цілей, вироблення можливих планів дій та їх порівняння, аналізу можливого застосування обраного варіанту й реакції конфлікуючих сторін, а також розробки вірогідних сценаріїв розвитку ситуації. Враховуючи важливість раннього запобігання, в усіх заходах, спрямованих на врегулювання криз і запобігання конфліктам, велика увага приділяється отриманню, оцінці та аналізу інформації на ранніх етапах.

Схема „Етапи кризи”

Криза

РОЗДІЛ II. ОЦІНКА БЕЗПЕКИ І РИЗИКІВ ЯК СКЛАДОВА ПОЧАТКОВОЇ ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї

1. Основні поняття

Оцінка потреб дитини та її сім'ї – це дії зі збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних розвитку дитини, батьківського потенціалу щодо задоволення її потреб, стану соціального середовища сім'ї з певними стандартами з метою визначення оптимальної стратегії втручання та необхідних послуг дитині та сім'ї для подолання складних життєвих обставин.

Безпека – стан захищеності особи чи групи; наявність способів задоволення потреб особистості, захисту її прав.

Оцінка безпеки – це дії зі збору, аналізу й узагальнення інформації, спрямовані на ретельне та своєчасне виявлення дітей, які знаходяться в небезпеці.

Небезпека дитини – загроза життю і здоров'ю дитини; реальна ймовірність нанесення серйозної шкоди життю і здоров'ю дитини найближчим часом (години/дні) у разі відсутності оперативного втручання у справи сім'ї фахівців соціальної сфери.

Ризик – умова/обставина/ситуація, яка може спричинити жорстоке поводження з дитиною.

Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного та сексуального насильства над дитиною, а також недбале ставлення до дитини з боку батьків або інших дорослих, які здійснюють нагляд (нехтування потребами дитини); це навмисна чи необережна поведінка, дії з боку дорослих або інших дітей, що призвели до травм, порушень у розвитку дитини.

Оцінка ризиків – це дії зі збору, аналізу й узагальнення інформації, спрямовані на виявлення дітей, які можуть наразитися на небезпеку через деякий час (тиждень/ні, місяць/ці, рік/ки) у разі невтручання у справи сім'ї фахівців соціальної сфери.

Сильна сторона особи, сім'ї – все те, що допомагає їй справитися із проблемами, складними життєвими обставинами

Основу концепції оцінки потреб дитини та її сім'ї, яка опинилася в складних життєвих обставинах, становить Модель оцінки, розроблена Департаментом охорони здоров'я Об'єднаного Королівства Великобританії та Ірландії.

Модель базується на трьох основних компонентах: потреби дитини для розвитку; батьківський потенціал (здатність батьків піклуватися про дитину, виховувати і розвивати її, задовольняти потреби); фактори сім'ї та середовища. Відповідно лише у разі повного врахування потреб дитини, високого батьківського потенціалу, сприятливого впливу сім'ї і умов довкілля, дитина захищена й забезпечена усім необхідним для повноцінного розвитку.

Компонент „потреби дитини” визначено такими показниками: здоров'я,

освіта, соціальна презентація, емоційний розвиток та поведінка, самоусвідомлення, сімейні і соціальні стосунки, навички самообслуговування. Показниками компоненту „батьківський потенціал” є: елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві орієнтири і обмеження, стабільність. Показниками компоненту фактори сім'ї та середовища є: історія сім'ї і її функціонування, родичі, житлово-побутові умови, зайнятість, доходи, соціальна інтеграція сім'ї, ресурси громади.

Процес оцінки потреб дитини та її сім'ї має чіткий алгоритм (порядок) здійснення і розгортається у три етапи: експрес-оцінка, початкова оцінка, комплексна оцінка. Й саме на етапі початкової оцінки оцінка потреб дитини та її сім'ї найяскравіше проявляється як інструмент захисту дитини. Відповідно *пріоритетна мета початкової оцінки*: оцінити безпечність сімейного середовища для дитини й підтвердити чи спростувати наявність складних життєвих обставин для дитини.

Безпека – стан захищеності особи чи групи; наявність способів задоволення потреб особистості, захисту її прав.

Завдання початкової оцінки: оцінити рівень небезпеки для дитини; виявити й проаналізувати ризики завдання шкоди життю і здоров'ю дитини; оцінити здатність батьків, інших членів сім'ї забезпечувати безпеку дитини та її потреби; з'ясувати основні причини виникнення складних життєвих обставин та потреби в першочергових послугах, в т. ч. у влаштуванні дитини у відділення сімейного патронату.

Під *небезпекою* дитини мається на увазі реальна ймовірність нанесення серйозної шкоди життю і здоров'ю дитини найближчим часом у разі відсутності оперативного втручання фахівців соціальної сфери у справи сім'ї. Прикладом небезпеки є жорстоке поводження з дитиною.

Соціальні працівники мають бути уважними до фактів, які вказують на те, що дитина в сім'ї страждає від якоїсь небезпеки. На факти небезпеки потрібно реагувати швидко. Адже, якщо зволікати із втручанням до отримання більш детальної інформації, то у результаті дитині може бути завдано серйозної шкоди. І навпаки, дуже швидке та інтенсивне втручання може спричинити травматичні наслідки для дитини та її сім'ї.

Отже, *оцінка безпеки* – це дії зі збору, аналізу й узагальнення інформації, спрямовані на ретельне та своєчасне виявлення дітей, які знаходяться в небезпеці.

Мета проведення оцінки безпеки – якнайшвидше виявлення дітей, які нещодавно постраждали або на даний момент страждають від фізичного або сексуального насильства, або тих, чийми потребами нехтують, а також тих, хто може наразитися на усе назване в найближчий час. Факт виявлення реальної небезпеки є підставою для втручання у справи сім'ї для захисту дитини навіть без згоди батьків.

Проведення оцінки безпеки схоже із «швидкою допомогою», метою якої є визначення тих пацієнтів, які терміново потребують медичної допомоги, щоб попередити серйозну шкоду здоров'ю або смерть. Така початкова медична оцінка не передбачає довготривалих варіантів лікування. Ретельна та глибока оцінка може

бути проведена і пізніше, після того, як стан пацієнта стабілізується та стане менш критичним.

На відміну від лікаря, якому треба зібрати додаткову інформацію, наприклад, які травми отримав пацієнт, для визначення методу лікування (додатковий рентген, перевірка внутрішніх пошкоджень і т. д.), членам групи термінового реагування (міжвідомчої команди) потрібно вирішити, чи відповідають пояснення дорослих щодо причин отримання травми/пошкодження дитиною характеру пошкодження/травми/рани.

Отже, головне питання оцінки безпеки – чи у безпеці дитина.

Коли оцінюється небезпека, береться до уваги *ступінь жорстокості стосовно дитини, вразливість дитини, неминучість насильства і нездатність дитини захиститися.*

Зокрема, факторами *вразливості* дитини є:

- вік дитини (Чим молодша дитина, тим вразливіша вона щодо жорсткого поводження);
- особистісні характеристики дитини (Деякі діти схильні до непередбачуваної, деструктивної поведінки, можуть багато плакати, бути надмірно вимогливими, не реагувати на піклування батьків);
- стан здоров'я дитини (недоношені діти, діти з хронічними захворюваннями, розумові та емоційними розладами, інвалідність тощо).

*Варто пам'ятати! Найвразливішими є немовлята, малюки, які починають ходити, та дошкільнята (особливо діти із відставанням у розвитку).
Фактори вразливості дитини не можна залишати поза увагою.*

Питання, які потрібно з'ясувати під час проведення оцінки безпеки:

1. Чи загрожує дітям ситуація в сім'ї на момент оцінки?
2. Чи зазнає дитина жорсткого поводження на даний момент? Якщо «так», то коли, як та наскільки серйозний характер це носить?
3. Чи зазнавали діти жорсткого поводження раніше? Якщо «так», то коли, як та наскільки серйозний характер це носило?
4. Чи є загроза жорсткого поводження у найближчому майбутньому?
5. Чи буде дитина у безпеці у найближчий час, якщо перебуватиме вдома без відповідного нагляду та втручання зі сторони соціальних служб?
6. Чи потребує сім'я постійного нагляду зі сторони соціальних служб?
7. Яке втручання необхідне, щоб забезпечити дитині безпечне проживання у своєму власному будинку/квартирі?

Під час оцінки безпеки соціальний працівник обов'язково має *побачити дитину, поговорити з нею, поспостерігати за її реакціями, поведінкою.*

Результат оцінки безпеки дозволяє соціальним працівникам визначити, чи є небезпека заподіяння шкоди дитині у даний момент, а також розробити короткотривалий план втручання, який може називатися план безпеки, для контролю над виявленою загрозою або визначення альтернативного місця для влаштування дитини до моменту, доки не буде проведена комплексна оцінка дитини та її сім'ї, та не буде визначено, яких соціальних послуг дитина потребує.

Соціальний працівник має вміти розрізняти серйозні випадки жорстокого поводження з дитиною, від таких, коли батьки не вміють доглядати за дитиною й вона не ризикує отримати серйозну шкоду. Відповідно існує три фактори, які відображають особливості поведінки батьків і відіграють важливу роль в оцінці рівня ризику жорстокого поводження з дитиною:

- 1) готовність батьків визнати факт жорстокого поводження з дитиною, незадоволення її потреб;
- 2) захворювання, що впливають на поведінку дитини;
- 3) батьківська компетентність (батьківський потенціал).

Ознаками, які вказують на небезпеку дитини та потребують негайного реагування, є:

стосовно дитини –

фізичні ознаки від травм, щодо яких можна припустити, що їх було завдано навмисно (синці, укуси, гематоми, навмисно завдані травми голови, органів черевної порожнини, опіки, травми кісток тощо);

відсутність їжі/пиття (відповідно до віку дитини);

вага дитини, її зовнішній вигляд значною мірою не відповідає нормі;

жебраківання; бродяжництво дитини чи батьків;

залишення дитини матір'ю або батьком під наглядом незнайомих осіб або осіб, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;

залишення дитини раннього віку самої впродовж тривалого часу як у помешканні, так і на вулиці;

переживання дитиною незручності або страху перед фізичним контактом; страх перед батьками чи іншими особами, з якими проживає дитини;

перебування дитини під дією алкоголю, наркотичних речовин;

стосовно батьків –

зловживання матір'ю алкоголем, тютюном, наркотичними речовинами у період годування дитини груддю;

відсутність реакції з боку батьків на плач, звертання дитини (відповідно до віку);

недотримання батьками елементарних санітарно-гігієнічних норм догляду за дитиною (відповідно до її віку; особливу увагу потрібно звернути на догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку);

словесні образи дитини, погрози батьків, дорослих осіб у присутності представників групи термінового реагування (міжвідомчої групи), котра здійснює соціальне інспектування;

інші фактори, що, на думку фахівців, несуть загрозу життю і здоров'ю дитини.

Ризик – умова/обставина/ситуація, яка може спричинити жорстоке поводження з дитиною. Це така ситуація, що дає підстави робити висновок про можливість нанесення шкоди дитині у разі невтручання в ситуацію. Іншими словами, йдеться про таке: якщо в сім'ї є багато негативних обставин (факторів ризику), і якщо з ними не працювати, жорстоке поводження з дитиною неминуче.

Оцінка ризику відрізняється від оцінки безпеки. Якщо при оцінці безпеки визначається, чи є (або була/буде у найближчому (години/дні) майбутньому) загроза життю і здоров'ю дитини, то при оцінці ризику робиться прогноз на більш довготривалий період, який вичислюється тижнями, місяцями або роками.

Проведення оцінки ризику – складний процес. Від такої оцінки не можна вимагати клінічної точності, адже враховуючи складність та заплутаність міжособистісних стосунків людей, персональну та сімейну динаміку, позитивні сторони сім'ї та інші пом'якшуючі фактори, зробити точне судження про ризик майбутньої загрози складно. Висновок, зроблений на основі помилкової інформації та невірних суджень щодо прогнозованого ризику, може діяти як потенційний руйнівник і без того складної ситуації.

Відтак, оцінка ризику – це лише один фрагмент загальної оцінки потреб, а отже, результати лише оцінки ризику не можуть стати основою для ефективного планування послуг дитині та її сім'ї.

2. Фактори ризику для дитини

Фактори ризику, пов'язані з особистісними та характерологічними особливостями агресорів та з певними установками (наприклад, батьківського виховання): занижений рівень самооцінки; невпевненість у собі та власних силах; стреси та фрустрації; агресивність; прагнення до домінування; підвищений рівень дратівливості; перекручене уявлення про виховання дітей; перебільшення цінності фізичних покарань (наприклад, для деяких батьків саме такий стиль спілкування з дітьми є взірцевим); власний негативний досвід дитинства, пов'язаний з насильством (люди, які в дитинстві зазнавали фізичного або ж емоційного насильства, значно частіше схильні до жорстокості); нереалістично високий рівень очікувань у відношенні до дитини; невиправдані батьківські очікування, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо; невміння

та педагогічна безграмотність щодо взаємодії з дітьми під час їх вікових криз, наприклад, з підлітками.

Фактори ризику, пов'язані з особливостями здоров'я агресорів:

- алкоголізм або наркоманія одного або обох батьків;
- розумова відсталість батьків;
- психічні захворювання батьків (шизофренія, депресивні захворювання).

Фактори ризику насильства щодо дитини, пов'язані з особливостями сім'ї в цілому:

- сім'ї з низьким рівнем матеріальної забезпеченості, для яких характерними ознаками є систематична неспроможність або небажання батьків забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо;
- багатодітні сім'ї (як правило, з низьким рівнем матеріального забезпечення);
- неповні або конфліктні сім'ї.

Деякі особливості поведінки дітей також можуть провокувати покарання та жорстокість у відношенні до дітей, що дозволяє виділити *фактори ризику, пов'язані з особливостями дитини:*

- надмірна рухливість, знижені здібності концентрації уваги (Така поведінка "виснажує" дорослого, і він визначає фізичне покарання за єдине можливе, натомість фізичні покарання погіршують проблему);
- фізичні і психологічні відхилення у дитини.

Ознаки, що вказують на можливі ризики щодо життя та здоров'я дитини в майбутньому, й потребують контролю над ситуацією:

стосовно дитини –

недоглянутий або втомлений вигляд дитини;

постійний плач дитини;

недбалий/брудний стан речей дитини;

відсутність іграшок, відповідних віку дитини;

пропуск дитиною уроків без поважних причин;

часті або регулярні відвідування дитиною комп'ютерного клубу або Інтернет-салону;

апатія дитини, відсутність інтересу до оточення та навколишнього світу, стосунків з іншими людьми;

відсутність у дитини проявів почуттів та емоцій, реакції на біль або образу; відмова від провідної діяльності відповідно до віку (дошкільний вік – ігрова діяльність; шкільний – навчальна; юнацький – спілкування);

гіперактивна поведінка, високий рівень розсіяної уваги, знижена здатність до зосередження уваги, інші ознаки хронічного тривожного стану;

стосовно батьків –

схильність батьків до надмірного вживання алкоголю, наркотиків, азартних ігор;

наявність у матері чи батька ознак пригніченого психоемоційного стану; розладу психічного здоров'я, що заважає доглядати за дитиною; наявність у батьків, іншого дорослого члена родина першої групи інвалідності, яка може бути пов'язана з розладом психічного здоров'я;

факти чи погрози батьків/дитини здійснити акт суїциду;

проживання сім'ї у помешканні, що перебуває в аварійному стані або належить до нежитлового фонду;

повернення батьків з місць позбавлення волі;

часте перебування в помешканні, де проживає дитина, сторонніх осіб;

інші фактори, що, на думку фахівців, можуть нести загрозу життю і здоров'ю дитини у майбутньому.

Приклад виявлених ризиків:

- вразливість дитини (дитину не підтримують інші члени сім'ї);
- авторитарне виховання є традиційним у сім'ї;
- дитина не розуміє, що зазнає жорстокого поводження, вважає, що її б'ють заслужено;
  - дитина висловлює готовність до рішучих «протестних» дій («*Колись проснусь і не буду робити того, що каже батько*»);
  - батько агресивний до всіх членів сім'ї;
  - батько хизується тим, що наказує дитину (демонструє свій ремінь).

Під час оцінки безпеки і ризиків слід враховувати ступінь схильності сім'ї до кризи, що визначається трьома факторами:

рівень стресу, що переживає сім'я;

умови життєдіяльності сім'ї;

наявність у сім'ї можливості звернутися за допомогою.

Зокрема,

по-перше, стрес, який переживають батьки, значно підвищує ризик для дитини. До традиційних стрес-факторів належать: розлучення, смерть, втрата роботи, засудження когось із членів сім'ї, хвороба, інвалідність;

по-друге, сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, малозабезпечені, як правило, постійно перебувають у стані стресу;

по-третє, ізоляція сім'ї, відсутність підтримки від інших, невміння використати наявні ресурси підвищує рівень ризику для дитини.

Варто знати!

Дитина, яку батьки регулярно б'ють, прагнучи задовольнити власні емоційні потреби, самоствердитися чи позбавитися гніву, наражається на високий ризик жорстокого поводження.

Якщо покарання дитини надто сурове, то незалежно від намірів і мотивів батьків, дитина є такою, що наражається на ризик високої ступеню.

Отже, у процесі здійснення початкової оцінки соціальному працівнику/членам міжвідомчої команди в першу чергу потрібно звернути увагу на безпеку дитини та наявність ризику завдання шкоди її життю та здоров'ю. Важливість зазначеного питання підтверджується таким фактом, що у деяких країнах світу, зокрема у Сполучених Штатах Америки, визначають оцінку безпеки як окремий вид оцінки.

Враховуючи міжнародний досвід, оцінка безпеки і ризиків є обов'язковими складовими початкової оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Можна визначити високий, середній, низький ступені ризику для дитини, а відповідно високий ризик, середній ризик, низький ризик.

Високий ризик: в сім'ї одночасно наявні різні негативні фактори; сама сім'я не має ресурсів і не може подолати складні життєві обставини; загроза небезпеці дитини очевидна; сім'ї необхідна реабілітація, є потреба вилучення дитини.

Середній ризик: в сім'ї проблеми і позитивні ресурси збалансовують один одного; нанесення шкоди дитині можливе за умов високого ступеня її вразливості; без допомоги сім'ї її стан буде погіршуватися; у таких сім'ях можлива, але не обов'язкова загроза безпеці дитини; вилучення дитини недоцільне; сім'ї необхідна комплексна професійна соціальна допомога.

Низький ризик: в сім'ї позитивні ресурси переважають над проблемами; ймовірність жорстокого поводження з дитиною мінімальна; питання про небезпеку і вилучення дитини не стоїть.

Кожну виявлену обставину під час оцінки ризиків теж можна оцінити за зазначеною вище шкалою. Наприклад, поломане дитяче ліжко, розбите вікно – високий ризик; сміття в кімнаті, бруд, таргани, немитий дитячий посуд – середній ризик.

Кожну потребу дитини, усі показники батьківського потенціалу й факторів сім'ї та середовища (див. Модель оцінки) потрібно проаналізувати на предмет можливого ризику.

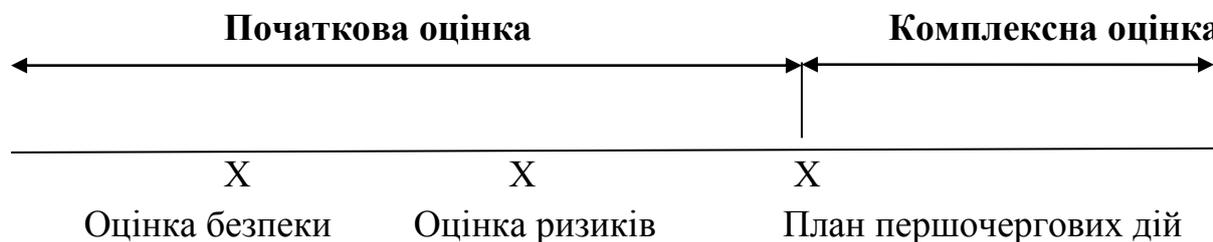
Таким чином, *висновок про небезпеку передбачає зміну умов перебування дитини (вилучення з небезпечного середовища); про ризик – корекцію поведінки батьків дитини, інших членів її сім'ї.*

Загальний алгоритм початкової оцінки потреб передбачає:

1. Збір первинної інформації про дитину та її сім'ю.
2. Оцінка безпеки дитини.
3. З'ясування і аналіз ризиків для здоров'я і життя дитини (оцінка ризиків).
4. Виявлення потенціалу в батьків, членів родини, найближчого соціального оточення протидіяти ризикам та захистити дитину.
5. Формулювання висновків й гіпотез щодо подальших дій, які мають забезпечити безпеку дитині, покращити умови її виховання, підтримати батьківський потенціал.
6. Пояснення та обговорення з батьками, дитиною (при наявності з іншими соціально значущими особами) висновків соціального інспектування та можливих варіантів подальших дій (надання підтримки сім'ї; комплексна оцінка потреб; попередження батьків; вилучення дитини тощо) досягнення домовленостей щодо першочергових дій
7. Узгодження першочергових і подальших дій між сім'єю та членами міжвідомчої команди.

Завершується початкова оцінка потреб Планом першочергових дій, мета якого – стабілізувати безпеку дитини.

Місце оцінки безпеки і оцінки ризиків в процесі оцінки потреб дитини та її сім'ї представлено на рисунку.

Фахівець соціальної сфери, залучений до здійснення початкової оцінки потреб дитини та її сім'ї загалом і оцінки безпеки й ризиків зокрема, має володіти комплексом відповідних знань і умінь. Це: знання індивідуальних, сімейних і навколишніх факторів, що можуть спричинити випадки жорстокого поводження з дитиною; знання сильних сторін особистості, що гарантують їй безпеку; розуміння того, як сімейні потреби, проблеми й навколишні умови можуть взаємодіяти одне з одним, тим самим збільшуючи потенційний ризик жорстокого поводження з дитиною; знання шляхів збору детальної інформації про фактори ризику й безпеки від родичів, що перебувають з даною сім'єю у родинних зв'язках різного ступеня; знання сильних сторін дитини, її батьків та найближчого оточення, які можуть зменшити ризик і захистити дітей від випадків жорстокого поводження в родині у майбутньому; знання того, як отримати інформацію з інших джерел, щоб доповнити й перевірити відомості, отримані від дитини та членів її родини; вміння компіювати й оцінювати інформацію, щоб зуміти визначити, наскільки високий для дитини ступінь ризику заподіяння шкоди її фізичному або психічному стану зараз або майбутньому; вміння визначати сильні сторони найближчого оточення, сусідів і громади в цілому, які можуть зменшити

ризик і гарантувати безпеку дитини.

3. Виявлення потенціалу батьків, членів родини, найближчого соціального оточення протидіяти ризикам та захистити дитину. Визначення потреби в послугах сімейного патронату

З метою обґрунтування потреби в послугах сімейного патронату потрібно проаналізувати ситуацію в сім'ї дитини в таких аспектах: наявність фактів жорстокого поводження з дитиною; можливі ризики; потенціал батьків для змін на краще. Зазначене дозволяє виокремити дві групи сімей:

1. *Сім'ї, в яких функціональні зміни на краще неможливі (сім'я в СЖО, високий ступінь ризику).* Ці сім'ї не здатні змінитися на краще, забезпечити безпеку дитині, задоволення її потреб і захист прав. Стосовно таких батьків доцільно піднімати питання позбавлення їх батьківських прав.

2. *Сім'ї, в яких функціональні зміни на краще можливі (сім'я в СЖО, середній ступінь ризику).* Ці сім'ї мають проблеми, безпечність й стабільність у них відносна, але вони здатні забезпечити дитині безпеку за умов професійної підтримки (соціального супроводу).

Сім'ї, в яких функціональні зміни на краще неможливі, мають високий ступінь ризику для дитини; у них, як правило, відсутні ресурси (сильні сторони) для подолання проблем або такі ресурси, навіть за умов допомоги, недостатні.

Ознаки сімей, в яких функціональні зміни на краще неможливі:

Фактори впливу на батьків:

- сексуальне насильство над батьками в дитинстві;
- серйозні особистісні порушення (неадекватність, соціопатія);
- розумова відсталість у поєднанні з особистісними порушеннями;
- алкогольна чи наркотична залежність.

Особливості поведінки:

- навмисне отруєння;
- сексуальний садизм;
- нездатність налагодити побут, вести домашнє господарство, доглядати за дитиною;
- повне нерозуміння дитини;
- нездатність розглядати потреби дитини без прив'язки до власних потреб;
- жорстоке поводження з дитиною у минулому;
- кримінальні дії;
- педофілія.

Сім'ї, в яких функціональні зміни на краще можливі, поряд із проблемами мають ряд ресурсів/сильних сторін, що дозволяють ці проблеми долати.

Отже, одним і найважливіших моментів процесу оцінки потреб дитини й відповідно оцінки безпеки й ризиків для дитини й водночас ключовим фактором аналізу ризиків для життя і здоров'я дитини є оцінка ресурсів сім'ї – сильних сторін і потенціалу членів сім'ї щодо задоволення потреб дитини.

Сильна сторона особи, сім'ї – все те, що допомагає їй справитися із проблемами. Відповідно, оцінка сильних сторін допомагає зрозуміти, що саме члени сім'ї можуть зробити, щоб самостійно розв'язати проблему, подолати складну життєву обставину.

Приклад проблем і ресурсів сім'ї, в яких функціональні зміни на краще можливі

<i>Проблеми</i>	<i>Ресурси</i>
1. Занижена самооцінка	1. Усвідомлення сім'ї як єдності, бажання бути разом.
2. Конфлікти	2. Віра в те, що жити можна краще, а складні життєві обставини піддаються подоланню.
3. Низький рівень батьківської компетентності (знань і вмінь щодо виховання і розвитку дитини)	3. Здатність навчатися, прагнення підвищити рівень власної батьківської компетентності.
4. Нераціональний/несправедливий розподіл ролей в сім'ї	4. Відкритість і готовність до змін.
5. Хронічні захворювання	5. Готовність продуктивно взаємодіяти з соціальним працівником.
6. Дратівливість, невміння стримувати емоції, вирішувати проблеми неконфліктним шляхом	6. Згода на соціальний супровід сім'ї, виконання обов'язків згідно з угодою про супровід тощо.
7. Відсутність культури спілкування	
8. Втрата близьких	
9. Прояви асоціальної поведінки	
10. Відсутність роботи	
11. Неналежність житлово-побутових умов тощо	

Оцінка сильних сторін і здатностей членів сім'ї дозволяє збалансовано оцінювати фактори ризику і фактори безпеки клієнта. При цьому наявність і усвідомлення членами сім'ї факторів безпеки (сильних сторін) зменшує рівень ризику.

Розглядаючи сильні сторони (ресурси) сім'ї, здатні гарантувати безпеку дитині (захист від жорстокого поводження), можна виокремити три захисні фактори:

1. Когнітивний «захисний» фактор (уміння розпізнавати загрозу; здатність розуміти потреби дитини; здатність контролювати загрозу; уміння узагальнити результати свого досвіду поведінки у загрозливих ситуація, вчитися на помилках.

2. Емоційний «захисний» фактор (прив'язаність, любов; емоційна стійкість; бажання захистити дитину).

3. Поведінковий «захисний» фактор (фізична здатність втрутитися з метою

захисту дитини; вміння задовольняти потреби дитини, доглядати за нею; досвід захисту дитини в минулому).

Приклади захисних факторів:

- батьки переживають через те, що дитина отримала ушкодження і відчувають власну відповідальність за це;
- другий з батьків, не причетний до жорстокого поводження з дитиною, ефективно здійснює активні дії, щоб її захистити;
- батьки з певними захворюваннями (клінічна депресія, розумова відсталість, емоційні і психічні розлади, залежності) визнають, що їхнє захворювання негативно впливає на якість догляду за дитиною;
- батьки приймають допомогу інших щодо догляду і виховання дитини;
- у родині дитини або в її оточенні є люди, які можуть гарантувати їй безпеку;
- батьки мають можливість надати термінову допомогу дитині вдома у разі небезпеки;
- є особа (фахівець), яка може проконтролювати фактори, що несуть загрозу дитині;
- сім'я дитини усвідомлює небезпеку та прагне захистити дитину;
- батьки проявляють готовність співпрацювати із фахівцями соціальної сфери задля безпеки дитини.

Сильні сторони дитини та її сім'ї виявляють за усіма показниками «потреб дитини», «батьківського потенціалу» і «факторів сім'ї та середовища» (див. Модель оцінки потреб дитини та її сім'ї). Водночас сильні сторони мають визначатися у прив'язці до факторів ризику дитини, сім'ї. Потрібно підкреслити, якщо виявляти сильні сторони без такої прив'язки, то скоріше за все ми отримаємо перелік якостей чи характеристик, які мало будуть сприяти безпеці дитини, подоланню складних життєвих обставин.

Наприклад, сильними сторони сім'ї, які дозволяють мінімізувати ризик фізичного насильства над дитиною, можуть бути:

батько розуміє, що його залежність від алкоголю створює для сім'ї серйозні проблеми, він періодично намагається взяти себе в руки ("зав'язує");

мати чітко дала зрозуміти батьку, що вона забере дітей і піде з дому, якщо чоловік не кине пити;

батько має успішний досвід відмови від алкоголю після лікування;

мати і діти уміють розпізнавати ситуації, коли у батька "починають чесатися руки" і їдуть у таких ситуаціях до бабусі.

Ознаки наявності потенціалу батьків, членів родини, найближчого оточення забезпечити захист прав дитини, щоб попередити її вилучення з сімейного середовища:

відсутність фактів жорстокого поводження з дитиною;
 усвідомлення батьками, особами, які проживають спільно з дитиною, шкоди, яка завдана чи може бути завдана дитині; їх зобов'язання виправити, змінити ситуацію;
 у дитини сформувалася «відпрацьована модель/тактика поведінки» у ситуації, що може завдати їй шкоду;
 наявність місця, де може дитина перебувати загрозу;
 прохання батьків, осіб з якими проживає дитина, про підтримку для вирішення ситуації, що створює загрозу дитині;
 інші фактори, які, на думку фахівців, є вагомими у конкретній ситуації.

Виявлення ресурсів біологічних батьків, мотивація їх до співпраці, отримання згоди для влаштування дитини до сімейного патронату сприяє ефективному функціонуванню патронатних вихователів та поверненню дитини до її біологічної сім'ї. Коли дитина влаштовується за згодою батьків, які розуміють причини її влаштування та виявляють готовність до співпраці, то це, по-перше, прискорить процес вирішення проблем, по-друге, забезпечить комфортне перебування дитини в іншій сім'ї, оскільки вона буде відчувати підтримку батьків.

Діти із сімей обох груп (*сім'ї, в яких функціональні зміни на краще неможливі, і сім'ї, в яких функціональні зміни на краще можливі*) можуть бути влаштовані у відділення сімейного патронату. Для того, щоб зрозуміти характер втручання у сім'ю, слід визначити та проаналізувати ступінь ризику (високий ризик, середній ризик, помірний ризик, низький ризик) для дитини чи рівень контролю ризикових ситуацій.

Якщо до відділення сімейного патронату влаштовується дитина з сім'ї, в якій функціональні зміни на краще можливі, соціально-педагогічна робота з дитиною спрямовуватиметься на її повернення у біологічну сім'ю; з сім'ї, в якій функціональні зміни на краще неможливі, – на підготовку до подальшого постійного влаштування (під опіку, усиновлення, в прийомну сім'ю/ДБСТ, сімейно орієнтований будинок тощо).

Безперечно, рекомендація влаштувати дитину до відділення сімейного патронату залежить від індивідуальних особливостей, потреб дитини, конкретних обставин. Водночас до відділення сімейного патронату насамперед рекомендовано влаштовувати дітей раннього віку, для яких надзвичайно важливо зростати у сімейному оточенні, відчувати емоційне тепло батьків, які вміють реагувати на потреби дитини.

Однак є низка обставин, за яких влаштування дитини у відділення сімейного патронату є *недоцільним*. Це обставини, коли:

- у біологічній сім'ї дитини функціональні зміни на краще неможливі, але є:

- 1) родичі, готові оформити опіку і піклування над дитиною;
- 2) потенційні прийомні батьки, усиновителі, готові прийняти дитину (із статусом) найближчим часом;

- сім'я, опинилися у складних життєвих обставинах (в т. ч. обоє батьків/мати потребують тривалого лікування), але зміни на краще у ній можливі, і є родичі, бабусі, дідусі, здатні надати якісно тимчасову опіку.

МОДЕЛЬ ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї

4. Зміст показників оцінки потреб дитини та її сім'ї

Потреби для розвитку дитини

Здоров'я – стан організму, що характеризується відсутністю будь-яких змін, пов'язаних із захворюваннями. Оцінка здоров'я передбачає з'ясування: відповідність ваги і зросту дитини визначеним нормам розвитку особи певного віку; проведення щеплення, їх своєчасність; наявність/відсутність хвороб, захворювань, встановлених діагнозів (в т.ч. хронічних); загальне самопочуття дитини тощо.

Навчання – процес засвоєння дитиною системи знань, вмінь, навичок, досвіду пізнавальної і практичної діяльності, ціннісних орієнтацій. Передбачає з'ясування досягнень дитини (успіхів у засвоєнні навчальної програми загалом та конкретних навчальних предметів зокрема), а також відповідності навчальних досягнень можливостям дитини; ставлення дитини до навчання; можливих труднощів у навчанні; стану відвідування дитиною школи.

Емоційний розвиток – позитивні якісні зміни у відображенні психікою дитини навколишнього світу, що проявляються у її переживаннях і прив'язаностях. Передбачає з'ясування: чи її поведінка не дратівлива, вередлива, нетерпляча, зухвала, груба; якими є особливості емоційних реакцій дитини у стресових ситуаціях; що непокоїть, тривожить дитину, або чого вона боїться; яким є рівень її тривожності і самоконтролю тощо.

Сімейні та соціальні стосунки – взаємостосунки, що складаються у дитини в сім'ї, суспільстві. Передбачає з'ясування: з ким дружить дитина; чи є поза сім'єю дорослі або однолітки, яким дитина довіряє (друзі, вихователі, вчителі, далекі родичі тощо); чи не була дитина об'єктом насильства; які стосунки дитини з батьками, найближчим оточенням.

Самоусвідомлення – усвідомлене ставлення дитини до своїх потреб і здібностей, переживань і думок тощо, процес і результат свідомого вибору особистістю власної життєвої позиції. Передбачає з'ясування: чи може дитина назвати: своє прізвище, ім'я, по-батькові; адресу, стать; якою є її самооцінка; чи усвідомлює свою приналежність до сім'ї і чи сприймає сім'ю як значуще найближче оточення; чи усвідомлює дитина свою культурну приналежність і чи відповідно дотримується культурних традицій тощо.

Самопрезентація – здатність і потреба дитини виразити саму себе, свої вміння, здібності, якості й отримати від оточуючих визнання. Передбачає з'ясування: яке враження дитина справляє (її зовнішній вигляд); чи вміє дитина коректно поводитися, дотримуючись моральних норм, у громадських місцях; чи вміє ввічливо звернутися, у разі потреби, до незнайомої особи з проханням, чітко сформулювати свою позицію і представити її; чи знає, як і коли себе презентувати.

Самообслуговування – самостійні дії дитини, що дозволяють їй підтримувати себе й особисті речі в стані, який відповідає прийнятним санітарно-гігієнічним і побутовим нормам. Передбачає з'ясування: чи має дитина навички особистої гігієни та догляду за собою; чи може сама вдягатися, митися, прати; чи турбується про

зовнішній вигляд; чи доглядає за особистими речами; чи вміє користуватися столовими приборами та побутовими електроприладами, готувати їжу тощо.

Батьківський потенціал

Елементарний догляд – забезпечення базових потреб дитини у їжі, відпочинку, сні, одязі та ін. Передбачає з'ясування: як батьки задовольняють потреби дитини в їжі, одязі, відпочинку, грі; гігієнічні потреби, наскільки вони можуть та готові любити та піклуватися про дитину у разі її поганого здоров'я, інвалідності тощо.

Гарантія безпеки – забезпечення захищеності життєво важливих інтересів дитини, її потреб і прав. Передбачає з'ясування: чи можуть (вміють) батьки створити безпечне середовище для дитини; гарантувати їй адекватний захист від завдання шкоди; чи здатні розпізнавати ризики і небезпеки як вдома, так і за його межами; чи є у колі їх друзів наркомани, алкоголіки, інші особи з небезпечною для оточуючих поведінкою; чи захоплення батьків, спосіб проведення дозвілля не загрожують життю чи здоров'ю дитини.

Емоційне тепло – стан, при якому реалізується ставлення батьків до дитини; чуйність до її переживань, співчуття. Передбачає з'ясування: як батьки характеризують дитину й взаєностосунки у власній сім'ї; чи пригортають, обіймають, заспокоюють дитину; чи виявляють почуття любові, турботи; як часто виявляють знаки уваги тощо.

Стимулювання – заохочення дитини батьками до відповідних дій; вплив, що обумовлює динаміку розвитку дитини. Передбачає з'ясування: чи батьки стимулюють успішне навчання дитини і як саме це роблять; чи завжди вислуховують дитину і відповідають на її запитання; чи стимулюють дитину раннього та дошкільного віку під час гри; чи здатні батьки створити умови, щоб дитина прагнула і досягала успіху у власній діяльності; чи батьки сприяють, щоб дитина долала посильні для неї труднощі тощо.

Життєві цінності – ідеальні уявлення батьків про цінності, цілі та завдання у процесі життєдіяльності. Передбачає з'ясування: які методи, стиль виховання використовує сім'я, і чи відповідають вони віку, потребам, характеру дитини; якою батьки уявляють модель позитивної поведінки дитини, що, на їх думку, не можна робити; яким чином батьки прививають дитині вміння дотримуватися моральних чи суспільних норм; чи однаковими є вимоги обох батьків до дитини; чи дотримується сім'я режиму дня; чи має сім'я стабільні правила, традиції.

Фактори сім'ї та середовища

Історія сім'ї – хронологія та перебіг важливих подій у житті сім'ї. Передбачає з'ясування: хронології важливих подій в житті і їхнє значення для членів сім'ї (в т.ч. стосунки між розлученими батьками; досвід дитинства батьків).

Родичі – особи, пов'язані між собою кровним зв'язком, що визначає їх права і обов'язки один перед одним. Передбачає з'ясування: хто родичі дитини; хто входить до кола найближчого оточення батьків, їх родичів; де вони проживають; як часто

родичі підтримують стосунки з дитиною, сім'єю; чи сприяють родичі, у разі необхідності, вихованню і розвитку дитини.

Житлово-побутові умови – стан та комфортність помешкання, у якому проживає дитина, сім'я. Передбачає з'ясування: наскільки сприятливим для дитини є житло; оцінюються елементарні комунальні умови (гаряча вода, опалення тощо), інтер'єр, зовнішній вигляд помешкання, його облаштованість, чистота.

Зайнятість – діяльність батьків, членів родини, що пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, які не суперечать законодавству, та приносить певний заробіток. Передбачає з'ясування: хто в сім'ї працює; який вплив має робота батьків на дитину, на стосунки з нею; який графік роботи батьків; чи працюють батьки ще десь за сумісництвом, і як це впливає на догляд, виховання і розвиток дитини.

Доходи – наявний рівень прибутку членів сім'ї. Передбачає з'ясування: заробітна плата кого із батьків становить основний дохід сім'ї; чи вистачає реальних доходів сім'ї для піклування про дитину, забезпечення її потреб у захисті, вихованні та повноцінному розвитку; чи стабільний прибуток сім'ї; чи сім'я отримує всі належні їй допомоги, виплати; яким чином сім'я використовує всі ресурси, розподіляє бюджет тощо.

Соціальна інтеграція – характеристика ступеню спільних цілей, інтересів, діяльності сім'ї, родини дитини з іншими соціальними групами; входження сім'ї у соціальну систему як повноправний і активний член громади. Передбачає з'ясування: чи дружить сім'я з іншими родинами; чи відчуває себе членом територіальної громади; чи відвідує громадські заходи, масові свята; яку позицію (активну, нейтральну чи пасивну) у житті громади займає сім'я тощо.

Ресурси громади – джерело й арсенал засобів та можливостей громади, до яких можна звертатися у разі необхідності для задоволення потреб дитини та забезпечення її прав. Передбачає з'ясування: чи володіє громада необхідними ресурсами; чи користується сім'я зазначеними ресурсами, чи має до них доступ

РОЗДІЛ III. ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДО ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї У СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГАХ

1. Окремі показники вікового розвитку дитини

Від народження до 1-го року

- У віці від 2-х до 12 місяців у дитини інтенсивно розвивається потреба у нових враженнях: вона зосереджує увагу на новому, намагається взяти у руки незнайомі речі тощо.
- Джерелом постійних приємних і неприємних емоцій дитини є батьки. Дитина спілкується з батьками, коли у відповідь на їхні звернення до неї посміхається.
- Ближче до 6-ти місяців дитина починає розрізняти "Я" (нога, рука) і "не Я" (іграшка).
- Шестимісячна дитина здатна за відсутності поряд матері самостійно займатися протягом 40 хв., виявляючи при цьому позитивне самопочуття.
- Дитина у 4-6 місяців автоматично вбирає в себе всі емоційні реакції матері, не "перетворюючи" їх. У присутності незнайомих людей вона поводить себе стримано і обережно.
- Дитина у 7-9 місяців відгукується на власне ім'я.
- У 7-9 місяців настрої дитини опосередковано пов'язаний із настроєм матері. Вона може заплакати, якщо чужий наближається до неї або намагається взяти на руки.
- Дитина з 7 місяців починає наслідувати дії дорослих (робить "ладусі", "до побачення", киванням голови показує "так" чи "ні" тощо).
- У 10-12 місяців емоції швидко змінюються, проте переживання надзвичайно глибокі і щирі. З 12 місяців дитина прагне схвалення свого успіху близькою людиною. Сильне почуття прив'язаності дитини може формуватися до декількох членів сім'ї.
- Дитина 11 місяців радіє приходу інших дітей.

1-3 роки

- У віці 1 рік 4 місяців – 1 рік 6 місяців дитина уважно вдивляється у дзеркало, ідентифікує зображення із собою.
- У 1 рік 10 місяців – 2 роки дитина описує власні дії: "я сідаю", "моя іграшка".
- У 2 роки – 2 роки 6 місяців дитина знає частини свого тіла і називає їх.
- У 19-24 місяців у дитини з'являється інтерес до інших дітей, прагнення наблизитися до них, гратися з ними. Дитина засвоює елементарні норми спілкування та усвідомлює перші заборони дорослого.
- З 2-х років 6 місяців дитина розуміє значення займенників ("я", "моє", "твоє"); у неї формується елементарна самооцінка. У колі однолітків/братів та сестер вона проявляє власну позицію.

- Дворічні діти починають усвідомлювати свої якості і свій настрій, а також емоційний стан інших. З 2,5 років вони відтворюють настрій дорослих.

- На другому році життя дитина починає відстоювати своє право на самостійність: одягається самостійно і їсть акуратно. Дитина віком 2-2,5 років може самостійно тримати чашку, зачерпувати ложкою їжу із тарілки, знімати шкарпетки, куртку, штанці, просовувати руки в рукава, чистити зуби. З 2 років 6 місяців дитина може заціпнути гудзики, зав'язати шнурівки із незначною допомогою дорослого.

- У 2,5 роки дитина грається поряд з однолітками, але не разом з ними. Поступово з'являється спільна гра, але вона нетривала.

- Ближче до 3-х років дитина знає, чим подобається, а чим не подобається іншим людям; усвідомлює, що може поводитися не так, як від неї чекають. Дитина починає усвідомлювати, що інші люди можуть думати і поводитися не так, як вона.

- Щоб у дитини розвивався позитивний “Я-образ”, вона має відчувати безумовну любов до себе.

- Стабільність настрою дитини обумовлена стабільним позитивним ставленням до неї оточуючих. Водночас малюкові потрібна реакція дорослого на виявлені ним емоції.

- Трирічний малюк вже має свій характер; він здатен відчувати провину і сором. Дитина намагається поводитися так, щоб уникнути незадоволення значущих дорослих.

- Дитина 2-3-х років життя здатна уникати небезпеки, лише базуючись на попередньому досвіді, тому проявляє у поведінці необачність.

- Сильне почуття прив'язаності дитини може формуватися до декількох членів сім'ї.

3–6 років

- Більшість дітей 3-4 віку розрізняють назви кольорів, рахують до 10, їм подобається поєднувати форми, розглядати книжки. У цьому віці діти мають знати свої імена, прізвища, вік, стать, дату народження, домашню адресу.

- Значний вплив на психічний розвиток дитини має гра як провідна діяльність у дошкільному віці. Діти 3-4 роки, як правило, граються наодинці; вони вже можуть запам'ятовувати фрагменти, прості правила ігор. З 4-5 років у гру, в т.ч. й рольову, залучаються інші діти. З 5 років у дітей починають розвиватися організаторські вміння і навички.

- Потреба в спілкуванні (взаємодії з однолітками, дорослими, спільні ігри, спільна праця) визначає становлення особистості дитини дошкільного віку. З 4 років дитина може використовувати у мовленні складні речення.

- Всім дітям необхідне відповідне і належне стимулювання. 4-5 років – вік "чомучок". Водночас розвиток допитливості, потреби в пізнанні дітей цього віку

безпосередньо залежить від поведінки батьків, їх реакції на запитання та інтереси дитини.

- Дошкільник має велике бажання включитися у доросле життя й активно брати у ньому участь. Діти дошкільного віку потребу у спілкуванні з дорослими, у суспільному житті задовольняють через гру. До 6 років вміння спілкуватися з іншими людьми має бути добре розвинене.

- У дошкільників зароджується інтерес до серйозних занять музикою, що може сприяти розвитку музичної обдарованості. Ліплення, конструювання, малювання найбільше сприяють прискоренню сенсорного розвитку дитини. З 5 років дитина може конструювати, створювати щось потрібне в побуті.

- У дітей цього віку можна очікувати короткотривалі приступи вередливої поведінки. Разом з тим, діти 4-5 років приймають зауваження, вправляють свої помилки. До 6 років самоконтроль у дитини має бути розвинений.

- У дошкільному віці дитина починає керуватися у своїй поведінці моральними нормами. У неї формуються моральні уявлення і оцінки. Діти у цьому віці демонструють соціально позитивну поведінку: діляться, допомагають, заспокоюють інших.

- У дитини дошкільного віку формується потреба гордитися певними якостями, трудовими успіхами. Однак, у 5 років діти, як правило, переоцінюють власні можливості.

- Діти 3-5 років менше переживають через короткотривале розлучення з батьками, ніж у ранньому віці.

6–11 років

- Всім дітям цього віку для пізнавального розвитку необхідне належне стимулювання. Якщо значущі дорослі достатньо заохочують дитину, хвалять її за успіхи, то у неї формується мотив досягнення успіху, що дуже важливо для розвитку особистості.

- У дитини віком 6–8 років можна очікувати короткотривалі приступи вередливої поведінки. Спроби стримувати емоції, бажання проявляють в 9-10 років.

- Діти молодшого шкільного віку безмежно довіряють дорослим, особливо вчителям, визнають їх авторитет, приймають судження. Натомість, постійні проблеми в сім'я, наприклад, розлучення, провокують прояву у дитини почуття суму, гніву, тривоги; дитина починає погано вчитися, а у 10-13 років вона може втратити емоційний зв'язок з родиною.

- Діти у цьому віці демонструють соціально позитивну поведінку: діляться, допомагають, заспокоюють інших. Скарги дитини 6-7 років на інших пов'язані із

бажанням сумлінно виконати завдання, турботою, щоб всі поводитися згідно з правилами.

- Успіх засвоєння дитиною молодшого шкільного віку моральних норм і правил поведінки залежить від того, як до них ставляться батьки. Коли діти стають свідками жорстокого ставлення, їм важко контролювати свої власні емоції й поведінку.

- Для молодших школярів загалом характерний життєрадісний і бадьорий настрій.

- У дітей 6-11 років формується самоповага до себе, з'являються самооцінки різних типів: адекватні, завищені і занижені. З віком розвивається самокритичність.

- У 10-11 років великого значення для дитини набувають ровесники. Ігри, позитивна взаємодія з іншими сприяють формуванню у дитини відповідальності і товарищескості. Розвивається почуття симпатії.

- Дітям молодшого шкільного віку необхідно доручати більше справ виконувати самостійно і при цьому більше їм довіряти. Водночас дітям може бути потрібна допомога у догляді за особистою гігієною, певний контроль за цим.

11–15 років

- 11-15 років – *підлітковий* період, що є найскладнішим із усіх вікових періодів розвитку дитини.

- Дітей цього віку відрізняє підвищена пізнавальна і творча активність, допитливість, інтерес до різних видів діяльності, перші мрії про майбутню професію. Особливо стараються встигати у навчанні дівчатка. Проте нерідко ставлення підлітка до того чи іншого предмету визначається ставленням до вчителя, який його викладає.

- Головними мотивами дитини в 11-15 років є самопізнання, самовираження, самоствердження, а відповідно потребами – бути самоцінним, визнаним, незалежним, стати предметом уваги інших.

- Діти цього віку вразливі до думок дорослих і особливо ровесників. У підлітковому віці група однолітків є найбільш значущою. Невміння чи неможливість досягти визнання у такій групі частіше всього стає чинником недисциплінованості, правопорушень.

- Для підлітка важливо мати друга, в т.ч. в школі. Підліток відчуває потребу поділитися своїм враженнями, розповісти про події свого життя. Близький друг іноді може допомогти дитині подолати навіть сімейні проблеми.

- Важливо, щоб в усіх випадках дітям надавали максимум самостійності, щоб дорослі підтримували будь-які прояви їхньої ініціативи, діловитості.

- Поведінка підлітків нерідко визначається їх настроєм, що може протягом невеликого проміжку часу змінюватися на протилежний. Діти цього віку переважно

невпевнені. Іноді вони замикаються в собі або втікають із дому, реагуючи таким чином на поведінку батьків.

- Підліток більше домагається певних прав, ніж прагне прийняти на себе обов'язки. Велике значення у цей період мають єдині вимоги до дитини як в сім'ї, так і в школі. Коли вимоги суперечливі, підлітки демонструють протести в різних формах, проявляють непокірність.

- 13-14 років – найактивніший період самовиховання волі. Вимоги свободи від контролю батьків сильніше помітні у дівчат.

- Підліток може акцентувати увагу на власних недоліках. Його бажаний образ "Я", як правило, складається з чеснот інших людей. Ідеал підлітків часто суперечливий.

- З 11-12-ти років дитина проявляє інтерес до осіб протилежної статі й стосунків з ними, проте йому буває важко зробити перший крок до інтимного спілкування.

- Підліток вимагає ставлення до себе, як до дорослого, однак не відповідає вимогам дорослості.

- В 11-15 років формуються соціальні установки, ставлення до інших людей, суспільства. Діти копіюють поведінку дорослих, які є значущими, авторитетними для них (одяг, зачіска, лексикон, спосіб відпочинку та ін.). У цьому віці відбувається переоцінка сімейних цінностей.

- У дітей цього віку добре розвинуті соціальні навички. Вони можуть пристосувати свої розмову і поведінку до різноманітних ситуацій.

- Діти дуже чутливі до своєї зовнішності і критики, особливо з боку однолітків. Водночас за гігієною дітей цього віку необхідно інколи спостерігати.

- Підлітки можуть готувати прості страви, відповідним чином реагувати на небезпечні ситуації.

15–18 років

- Дітям 15-18 років властива надмірна увага до власного тіла, дещо викривлені уявлення про норму стосовно його розміру, ваги, пропорцій тощо.

- У цьому віці відбувається відкриття "Я", власного світу думок, почуттів, переживань, які здаються самій дитині неповторними і оригінальними. Дитина психологічно готова до самовизначення.

- Це період ранньої юності, коли людина перетворюється на суб'єкт власного розвитку. Внутрішня позиція дитини цього віку – спрямованість на майбутнє, вибір професії. У порівнянні з підлітками у дітей віком 15-18 років підвищується інтерес до навчання, особливо до предметів, що будуть потрібні у майбутньому. На професійне самовизначення дитини/молодої людини впливають: інформованість про професії, їх соціальний престиж, особисті нахили і здібності, а також позиція близьких значущих людей, насамперед батьків.

- У 15-18 років свідомо і цілеспрямовано формуються сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль, осмисленість, критичність. У цей період підвищується емоційна сприйнятливість і здатність до співпереживання.

- Настрій стає значно стійкішим та більш усвідомленим, проте прикладені зусилля все ж залежать від нього. Дівчатка мають більшу схильність до депресій порівняно з хлопчиками.

- Це пора першої закоханості, що має великий емоційний вплив на дитину. Розрив стосунків може бути дуже стресовим. Юнацькі мрії про кохання насамперед відображають потреби в емоційному теплі, душевній близькості. Для дівчат потреба в ніжності, розумінні сильніша, ніж бажання фізіологічної близькості.

- Юнацькі оцінки нерідко категоричні й прямолінійні, з демонстративним запереченням моральним аксіом.

- Хлопцям та дівчатам притаманне оптимістичне самопочуття, підвищений життєвий тонус. Водночас дівчатка частіше мають занижену самооцінку, вони менше впевнені у собі, частіше чекають невдач і не прагнуть до високих досягнень.

- У 15-18 років (ранній юності) зменшується гострота міжособистісних конфліктів і прояв негативізму у стосунках з оточуючими людьми; поведінка стає більш стриманою. Проте у стосунках з дорослими певна дистанція зберігається.

- У 15-18 років актуалізується потреба в незалежності. Діти цього віку можуть готувати прості страви, адекватно реагувати на небезпечні ситуації.

2. Орієнтовні запитання, які можуть бути використані фахівцем під час здійснення оцінки потреб дитини та здатності батьків їх задовольняти

К.2.1. Здоров'я

1. Потреби дитини

- 1.1. Чи відповідає фізичний розвиток дитини (ріст, вага, руховий розвиток та тощо) її віку?
- 1.2. Чи є у дитини проблеми зі здоров'ям (порушення слуху, зору, психічне порушення)?
- 1.3. Чи потребує дитина особливого догляду, обладнання? Якого?
- 1.4. Чи перебуває дитина на обліку у будь-яких спеціалістів?
- 1.5. Чи потребує дитина медичного супроводу? Якого?
- 1.6. Чи є ознаки жорсткого поводження з дитиною (фізичного, сексуального, психічного насильства тощо)? Які саме?
- 1.7. Чи вживає дитина алкоголь, психоактивні речовини? Які саме? Як часто?
- 1.8. Як дитина розпізнає ознаки хвороби та чи повідомляє про них (наприклад, застуда)?
- 1.9. Чи дитина раціонально харчується відповідно до віку? Що саме вона їсть? Які її вподобання щодо їжі?
- 1.10. Чи дотримується дитина режиму дня відповідно до віку? Який режим в дитини?
- 1.11. Чи знає дитина, який одяг доцільно носити відповідно до віку, погоди?
- 1.12. Чи буває (гуляє) дитина на свіжому повітрі? Як часто?
- 1.13. Чи достатньо спить дитина відповідно до віку?
- 1.14. Який рівень обізнаності дитини щодо особливостей статевого дозрівання, сексу, контрацептивів?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Чи знають та вміють батьки створити умови для здорового розвитку дитини відповідно до її потреб?
- 2.2. Чи можуть батьки повідомити деталі медичної історії дитини?
- 2.3. Чи проходить дитина необхідні медичні огляди? Як часто? Чи зроблено всі необхідні щеплення?
- 2.4. У випадку необхідності, чи оформлена на дитину інвалідність і чи є індивідуальна програма її реабілітації? Як вона виконується?
- 2.5. Чи знають та можуть батьки правильно зреагувати на ситуацію, коли дитина потребує термінової медичної допомоги?
- 2.6. Чи знають батьки про час та місце роботи медичного працівника? Які стосунки в батьків з ним?
- 2.7. Чи залишають батьки дитину без нагляду? Як часто? Чому?

- 2.8. Чи забезпечена дитина необхідними засобами для догляду за собою та засобами гігієни? Яких засобів не вистачає?
- 2.9. Чи контролюють батьки дотримання дитиною режиму дня? Яким чином?
- 2.10. Чи сон дитини переривається без потреби? Як часто? Чому?
- 2.11. Чи забезпечують батьки раціональне харчування дитині? Як харчується дитина? Чого не вистачає в її раціоні?
- 2.12. Чи забезпечують батьки дитину одягом відповідно до віку, погодних умов, ситуації? Чого не вистачає?
- 2.13. Чи забезпечена дитина чистою білизною?
- 2.14. Чи розповідають батьки дитині про шкідливість алкоголю, психоактивних речовин? Як налаштовують на здоровий спосіб життя?
- 2.15. Яким чином батьки підтримують сексуальну освіту дитини?

К.2.2. Навчання та досягнення

1. Потреби дитини

- 1.1. Який рівень розвитку мови, пам'яті, уваги, мислення дитини? Чи відповідає він віку дитини?
- 1.2. Що саме привертає увагу дитини? Що дитина робить із захопленням?
- 1.3. Чи вміє дитина концентрувати увагу під час навчальних занять?
- 1.4. Чи регулярно дитина відвідує заклади освіти (садок, школа тощо)?
- 1.5. Чи завжди дитина приходить в заклади освіти вчасно?
- 1.6. Яка успішність дитини?
- 1.7. Чи виконує дитина домашнє завдання? Чи старанно вона це робить? Хто допомагає дитині у виконанні домашнього завдання?
- 1.8. Чи є в дитини улюблений вчитель/предмет? Хто це/який саме предмет?
- 1.9. З яких предметів дитина потребує допомоги?
- 1.10. Чи любить дитина вчитися?
- 1.11. Які стосунки в дитини з вчителями?
- 1.12. Чи отримує дитина додаткові освітні послуги, займається в гуртках, факультативах?
- 1.13. Як поводить себе дитина в школі/садку?
- 1.14. Які зацікавлення, хобі, таланти має дитина?
- 1.15. Які зацікавлення, хобі дитини варто коригувати, змінювати?
- 1.16. Скільки часу дитина присвячує своїм зацікавленням?
- 1.17. Як дитина проводить вільний час?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Яке ставлення батьків до навчання дитини?

- 2.2. Чи забезпечена дитина всім необхідним для навчання, розвитку? Чого не вистачає?
- 2.3. Чи висувають батьки до дитини адекватні вимоги щодо розвитку, досягнень?
- 2.4. Чи заохочують батьки дитину до навчання/розвитку відповідно до її можливостей, віку? Як саме вони це роблять?
- 2.5. Чи заохочують батьки дитину до виконання домашнього завдання? Допомагають їй?
- 2.6. Як часто батьки контактують з вчителями, соціальними педагогом, психологом школи/дитячого садка? Чи є у батьків контакти таких фахівців?
- 2.7. Чи дорога дитини до закладу освіти є безпечною?
- 2.8. Чи здійснюють батьки тиск на дитину заради досягнення нею хороших успіхів у навчанні? Яким чином батьки заохочують дитину до навчання?
- 2.9. Чи забезпечена дитина необхідними засобами для розвитку (іграшками, іграми, книжками та іншим навчальним матеріалом)? Чого не вистачає?

К.2.3. Емоційний розвиток

1. Потреби дитини

- 1.1. До кого в дитини сформована прив'язаність?
- 1.2. Чи вміє дитина виражати власні емоції? Чи вміє дитина розпізнавати емоції інших людей? Як дитина проявляє емоції?
- 1.3. Чи розповідає дитина про свої почуття, тривоги тощо? Кому?
- 1.4. Чи замикається дитина в собі? Як це проявляється?
- 1.5. Чи відчуває дитина себе самотньою, ізольованою?
- 1.6. Чи бувають в дитини сильні сплески гніву, які виходять за рамки соціально прийнятого поведження? Як це проявляється?
- 1.7. Чи є в дитини фобії, страхи? Які?
- 1.8. Чи справляється дитина з невдачами, гнівом, стресом? Як вона це робить?
- 1.9. Як дитина переживає поразку/перемогу?
- 1.10. Чи має дитина підвищену зацікавленість до теми насильства? Як це проявляється?
- 1.11. Чи завдавала дитина собі пошкоджень?
- 1.12. Чи виникають в дитини думки про самогубство? Чи говорить вона про це? Чи були спроби самогубства?
- 1.13. Чи потребує дитина детального психологічного/психіатричного огляду?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Чи проявляють батьки прив'язаність до дитини? Як саме?
- 2.2. Чи знають батьки про психічні потреби дитини?
- 2.3. Чи беруть батьки дитину на руки, говорять пестливі слова? Як часто?
- 2.4. Чи надають батьки емоційну підтримку дитині, заспокоюють її? Яким чином?

- 2.5. Чи заохочують батьки дитину розповідати про свої страхи, переживання, проблеми? Як?
- 2.6. Чи достатньо взаємодіють, спілкуються батьки з дитиною, особливо раннього віку? Яким чином?
- 2.7. Чи виховують батьки впевненість дитини в собі? Як?
- 2.8. Чи критикують дитину або проявляють до неї ворожість, агресію? Як?
- 2.9. Як реагують батьки на специфічні емоційні реакції дитини (капризність, істеричність)?
- 2.10. Як батьки вирішують конфліктні ситуації між собою, з іншими членами сім'ї? Чи залучена до цього дитина?
- 2.11. Чи було народження дитини бажаним для сім'ї?

К.2.4. Сімейні та соціальні стосунки

1. Потреби дитини

- 1.1. Як проявляє дитина приязнь до людини, яка доглядає за нею більше за інших?
- 1.2. Чи відчуває та поводить ся дитина вільно у присутності членів сім'ї? Яка поведінка дитини?
- 1.3. Чи водять дитину в гості до інших членів сім'ї, що проживають окремо?
- 1.4. Які відносини в дитини з іншими дітьми в сім'ї, з однолітками?
- 1.5. Чи залякує дитина інших дітей, чи залякують вони її? Яким чином?
- 1.6. Чи є дитина свідком жорстокого поводження та чи втягується в домашні суперечки, прояви насильства?
- 1.7. Яким чином конфлікти в сім'ї впливають на дитину?
- 1.8. Чи є/були люди в оточенні дитини, за якими вона сумує, з якими немає можливості спілкуватися?
- 1.9. Як дитина ставиться до власної сім'ї?
- 1.10. Чи є дорослий, якому дитина довіряє, розказує про свої почуття? Хто це?
- 1.11. Хто є авторитетом для дитини? Хто може бути для дитини позитивним прикладом?
- 1.12. З ким з однолітків дитина підтримує зв'язок? Який вплив вони здійснюють?
- 1.13. Які стосунки дитини з однолітками, вчителями, іншими учнями?
- 1.14. Як дитина будує міжстатеві стосунки відповідно до віку?
- 1.15. Чи поведінка дитини відповідає її віку?
- 1.16. Чи дотримується дитина правил? Які саме правила вона найчастіше порушує?
- 1.17. Чи може дитина контролювати свою поведінку? В який спосіб?
- 1.18. Чи відрізняє дитина, що таке добре, а що погано?
- 1.19. Чи проявляє дитина девіантну поведінку? Як часто? У який спосіб? Чи втікає з дому?

1.20. Чи поводить себе дитина в громадських місцях відповідно до суспільних норм? Якщо ні, то чому?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Чи проводять батьки свій вільний час з дитиною? В який спосіб?
- 2.2. Чи батьки планують та організовуються відпочинок, дозвілля дитини? Як саме?
- 2.3. Чи узгоджений між батьками стиль виховання дитини? Який він?
- 2.4. Чи є між членами сім'ї довірливі стосунки? Як це проявляється?
- 2.5. Чи є в сім'ї спільні інтереси? Які?
- 2.6. Як батьки ставляться до друзів дитини, її соціального оточення?
- 2.7. Чи пояснюють батьки дитині моральні/суспільні норми та сприяють їх засвоєнню?
- 2.8. Чи бере дитина участь в прийнятті рішень на рівні сім'ї? В яких саме?
- 2.9. Як батьки регулюють взаємостосунки між братами/сестрами?
- 2.10. Чи є в оточенні батьків люди з асоціальною, небезпечною для дитини поведінкою? Чи часто вони контактують з сім'єю, дитиною?
- 2.11. Чи обмежують батьки спілкування дитини з небезпечним для неї оточенням? Яким чином?
- 2.12. Який вплив має спосіб життя, дозвілля батьків на дитину, сім'ю?
- 2.13. Чи є в сім'ї чіткі правила та обмеження стосовно поведінки дитини, інших членів сім'ї? Які це правила?
- 2.14. Чи адекватно батьки реагують на будь-яку поведінку дитини? В чому потребують допомоги?
- 2.15. Чи завжди знають дорослі, де знаходиться дитина?

К.2.5. Самопрезентація та самоусвідомлення

1. Потреби дитини

- 1.1. Чи впевнена дитина в собі? Як це проявляється?
- 1.2. Чи гордиться дитина своїми досягненнями? В який спосіб?
- 1.3. Що, на думку дитини, відрізняє її від інших?
- 1.4. На кого дитина хоче бути схожа?
- 1.5. Чи усвідомлює дитина, яка в неї стать, чи поводитьсья відповідно до цього? Яка сексуальна поведінка дитини?
- 1.6. Чи знає дитина історію власної сім'ї? Яке її ставлення до цієї історії?
- 1.7. Чи вважає себе дитина членом певної групи (неформального об'єднання, релігійної громади тощо)?
- 1.8. Чи турбується дитина про свій зовнішній вигляд? Як?
- 1.9. Чи прислухається дитина до порад дорослих?
- 1.10. Чи має дитина плани на майбутнє? Які вони?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Чи ставляться батьки до дитини з повагою?
- 2.2. Чи вивчають та враховують думку дитини? Яким чином?
- 2.3. Чи сповідує сім'я якусь релігію, філософію? Яку? Який вплив це має на сім'ю, дитину?
- 2.4. Чи турбуються батьки про зовнішній вигляд дитини?
- 2.5. Чи заохочують батьки дитину відстоювати власну позицію, думку? Яким чином?
- 2.6. Чи вчать батьки дитину презентувати власні досягнення, формулювати життєві цілі й конкретні завдання на найближчий період?
- 2.7. Чи вчать батьки дитину з повагою ставитися до інших? Як?
- 2.8. Чи вчать батьки дитину правильно спілкуватися з незнайомцями? Як?

К.2.6. Самообслуговування

1. Потреби дитини

- 1.1. Чи дотримується дитина правил гігієни? Які в неї навички щодо догляду за зубами, нігтями, волоссям, тілом тощо)?
- 1.2. Чи є в дитини кишенькові гроші? Як вона їх використовує?
- 1.3. Чи вміє дитина користуватися громадським транспортом?
- 1.4. Що вміє робити дитина по дому?
- 1.5. Які домашні обов'язки дитини? Чи виконує їх дитина?
- 1.6. Чи доглядає дитина за власними речами?
- 1.7. Чи вміє дитина користуватися побутовою технікою? Якою? Чи відповідають ці знання віку дитини?
- 1.8. Чи вміє дитина планувати свій час? Як?
- 1.9. Чи проявляє дитина самостійність? Як?
- 1.10. Чи знає дитина, до кого звернутися у разі небезпеки? Яких знань дитина потребує?

2. Батьківський потенціал

- 2.1. Чи достатньо сформоване самообслуговування у батьків?
- 2.2. Чи встановлюють батьки межі в самообслуговуванні дитини відповідно до її віку? Яким чином?
- 2.3. Чи заохочують батьки дитину до розвитку її вмінь в самообслуговуванні? Як?
- 2.4. Чи хвалять дитину за самостійність? Як?

Орієнтовні запитання, які можуть бути використані фахівцем із соціальної роботи в процесі здійснення оцінки впливу факторів сім'ї та середовища

К. 3.1. Історія сім'ї

1. Чи у когось із членів сім'ї було важке дитинство? У кого саме?

2. Чи був хтось із батьків жертвами насильства? Хто саме? Коли?
3. Чи виховувався хтось із батьків в інтернатному закладі? Хто? Як довго?
4. Чи сім'я постраждала від втрати, трагедії? Якої? Коли?
5. Чи були в членів сім'ї судимості? В кого?
6. Чи були в членів сім'ї психічне, психіатричне захворювання? В кого?
7. Чи наявні в сім'ї тривалі, затяжні конфлікти? Між ким?
8. Чи вся сім'я проживає разом? Чи є батьки, діти, які проживають окремо?

Чому?

9. Чи часто змінювалися люди, які доглядали за дитиною?

К. 3.2. Родичі

1. Які родичі беруть участь в житті сім'ї/дитини? Який їхній вплив на сім'ю/дитину?
2. Чи родичі надають допомогу сім'ї/дитині (практичну, емоційну, фінансову, інформаційну підтримку)? Яку саме?
3. Де проживають родичі? Чи далеко від сім'ї/дитини?
4. Чи є родичі, які допомагають доглядати за дитиною?
5. Чи є конфлікт між родичами та як він впливає на сім'ю та дитину?
6. Хто з родичів є авторитетом для сім'ї/дитини?
7. Хто з родичів готовий прийти на допомогу сім'ї/дитині?
8. Чи є родичі, з якими сім'я/дитина хотіла б та не має можливості підтримувати стосунки?

К. 3.3. Житлово-побутові умови

(див. Акт обмеження житлово-побутових умов – за наявності)

1. Чи є в сім'ї житло?
2. Чи загрожує сім'ї виселення? Чому? Коли?
3. Чи безпечне житло / подвір'я для дитини?
4. Чи задовільний стан помешкання? Чи потребує помешкання ремонту, переобладнання?
5. Чи має сім'я доступ до основних комунальних послуг (газ, вода, опалення, світло та інше)? В чому є потреба?
6. Чи сім'я сплачує за комунальні послуги? Чи є заборгованості?
7. Чи є в дитини своє місце для ігор, навчання, сну?
8. Чи потребує житло переоблаштування відповідно до потреб дитини? Якого саме?
9. Чи житло не перенаселене? Скільки людей проживає?
10. Чи відповідає житло санітарно-гігієнічним нормам? Що потребує вдосконалення?

К. 3.4. Зайнятість

1. Чи у батьків є постійна робота? Яка?
2. Чи є хтось із членів сім'ї працездатного віку безробітним? Чому?
3. Чи дозволяє режим роботи батьків піклуватися про дитину?
4. Чи робота когось із батьків негативно впливає на дитину? Як це проявляється?

5. Чи члени сім'ї, які шукають роботу, знаходяться на обліку Центру зайнятості або інших суб'єктів? Які перспективи з працевлаштуванням?
6. Як наявність чи відсутність роботи розцінюється членами сім'ї?
7. Чи вміють батьки планувати власний графік дня? Чи ефективно вони розподіляють час?

К.3.5. Доходи

1. Чи може сім'я прожити на гроші, які вона заробляє?
2. Чи прибуток в сім'ї стабільний? Наскільки він регулярний?
3. Чи сім'я отримує всі необхідні державні виплати? Які виплати потребують оформлення?
4. Чи сім'я має заборгованості, кредити, позики тощо?
5. Чи сім'я планує свій бюджет? Яким чином? Чи потребує в цьому допомоги?
6. Чи витрати сім'ї є раціональними та необхідними?

К.3.6. Соціальна інтеграція

1. Чи залучена сім'я в соціальне життя громади? Який вплив на сім'ю та дитину це має?
2. Чи поінформована сім'я про діяльність соціальних служб?
3. Чи відчувається сім'я ізольованою?
4. Які стосунки сім'ї з сусідами?
5. Чи є в сім'ї друзі? Який вплив на сім'ю/дитину вони здійснюють?
6. Чи отримує сім'я підтримку від громади? Яку саме?
7. Чи є потреби в сім'ї в додатковій підтримці від громади та чи є можливість її отримати?
8. Чи вміють батьки/дитина представляти та захищати власні інтереси? Яких додаткових знань, умінь вони потребують?

3.7. Ресурси громади

1. Чи розвинута в місці проживання сім'ї інфраструктура (чи є поряд заклади освіти, поліклініка, парк тощо)? Чого не вистачає?
2. Чи є можливість доступу сім'ї до даної інфраструктури? Що є перешкодою доступу?
3. Чи користується сім'я ресурсами громади?
4. Якими ресурсами сім'я хотіла б користуватися? Чи є така можливість?

3. Методика «Самооцінка якості життя»

П.І.Б. _____ вік _____ дата заповнення _____

Будь ласка, оцініть:

Мій звичний стан здоров'я

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже поганий								чудовий

Мій звичний настрій

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже поганий								чудовий

Мої відносини з людьми, що мене оточують

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже погані або немає відносин								чудові

Мої відносини з родичами

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже погані або немає відносин								чудові

Мої відносини з дітьми

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже погані або немає відносин								чудові

Наскільки цікаве моє життя

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже нудне								дуже цікаве

Наскільки я поважаю себе

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
взагалі не поважаю себе								повністю поважаю себе

Моє відчуття особистої безпеки

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
дуже небезпечно й лякає								дуже безпечно

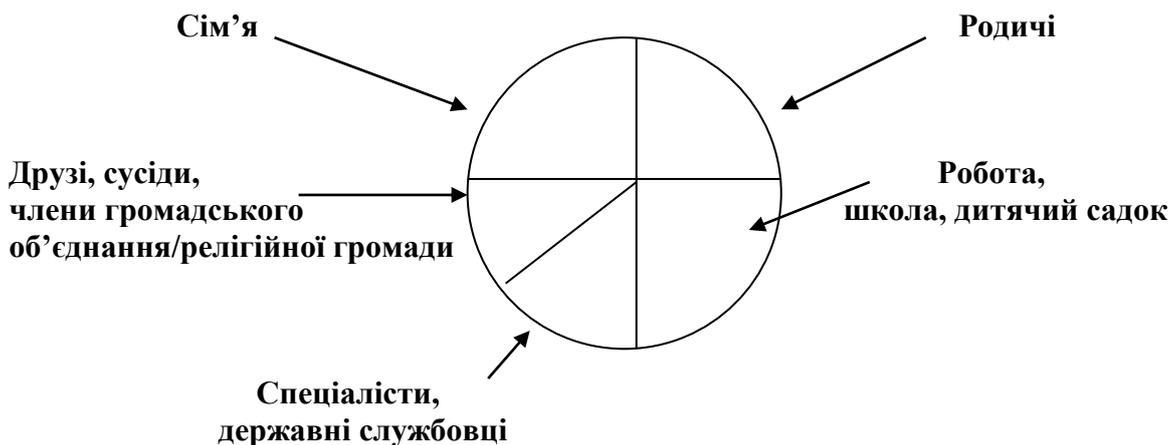
Моя впевненість в майбутньому

☹				☺				☺
1	2	3	4	5	6	7		7
немає впевненості								дуже впевнений

4. Методика «Карта соціальних зв'язків»

Люди, які підтримують близькі тісні стосунки з дитиною і її сім'єю, частіше всього хочуть діяти на благо дитини і часто можуть відігравати вирішальну роль в підтримці сім'ї у складні для неї періоди.

Карта соціальних зв'язків – інструмент вивчення соціального оточення дитини за такими параметрами, як: сім'я; родичі; робота, школа, дитячий садок; спеціалісти, державні службовці; друзі, сусіди, члени об'єднання/релігійної громади.

Сім'я. Під сім'єю ми маємо на увазі всіх, хто проживають «під одним дахом». Це можуть бути мати, батько, брати та сестри, баба з боку матері та інші. Якщо деякі діти переїхали жити в інше місце, то вони більше не вважаються членами сім'ї, які спільно проживають, а належать до родичів. Якщо батьки розлучились, і батько проживає в іншому місці, він теж належить до родичів.

Родичі. Родичі – це наша «коренева система»: по лінії матері, по лінії батька, а також усі члени їх родин. Якщо розлучені батьки уклали нові шлюби, то найближчих родичів у дитини стало четверо, і з кожним з них виникають відповідні відносини. Коли дитина сама в майбутньому одружиться, то всі родичі подружжя стануть спільними. Родичі мають особливу якість, оскільки вони надають соціальній мережі стабільність. Особливо це стосується первинної сім'ї. «Перестати бути» родичем неможливо.

Робота, школа, дитячий садок. Їхню роль часто недооцінюють, хоча людина проводить на роботі, в школі чи дитячому садку майже стільки часу, скільки і дома. Цей сектор разом із сектором родини складають основу нашого життя. Саме представники цих секторів виступають або як фактор підтримки, або викликають роздратування.

Друзі, сусіди, члени громадського об'єднання/релігійної громади. Друзі, на відміну від родичів, не з'являються автоматично. Це значущі люди, які можуть проживати й далеко від сім'ї. На відміну від друзів, сусідів не обирають. Така незапланована близькість проживання призводить до того, що розбіжності у поглядах можуть стати обтяжливими. У зв'язку з цим корисно, щоб «поріг спілкування» з сусідами був низьким, однак з практичних міркувань не потрібно

боятися звертатись до них за допомогою. Важливими в житті багатьох є громадські об'єднання чи релігійні громади.

Спеціалісти, державні службовці. Для сімей з дітьми, які потрапили у складні життєві обставини, спеціалісти, державні службовці становлять значну частину мережі соціальних зв'язків.

Інструкція заповнення мережевої карти

Складання мережевої карти проводиться в декілька етапів. Різним людям для цього потрібен різний проміжок часу. Діти, як правило, справляються з цим завданням швидше ніж дорослі.

Зазвичай, дитина чи доросла особа самостійно складає свою карту соціальних зв'язків, однак іноді може попросити фахівця відобразити на карті названих ним людей та відносини між ними.

Отож, для заповнення карти соціальних зв'язків:

1. Спробуйте зобразити всіх значущих для вас людей.

2. Розмістіть їх на карті у співвідношенні до себе: ви – в середині, тих, хто вам найбільш близький, розташуйте ближче до себе, інших – далі від себе. Не забудьте також значущих людей, з якими ви в конфлікті.

3. Чоловіки на карті відмічаються трикутником, жінки – кругом. Символічні особи, зразки для наслідування, відмічаються відповідним знаком з променями, а померлі, які також належать до символічних осіб, мають в середині ще й зображення хрестика.

4. З'єднайте тих, хто знайомий один з одним, прямими лініями. Це показує зв'язки між людьми. Зображення всіх зв'язків може бути складним завданням, тому вкажіть найбільш важливі з них. Конфлікт ми відмічаємо так: ---/ /----. Якщо конфлікт загострився настільки, що контакт переривається, то розрив ми відмічаємо так: ---/ /----.

5. З'єднувати лініями вас ні з ким не потрібно, через те, що всі позначені особи знайомі вам.

6. Значущих людей, відносини з якими у вас негативні, можете відмітити мінусом (-); тих, хто вам подобається, – плюсом (+); тих, до яких не має яскравої симпатії та антипатії – знаком плюс-мінус (+ -).

7. Карта соціальних зв'язків заповнюється з уявлень, як виглядає мережа на даний момент. Проте вона постійно змінюється. Цю динаміку (напрямок руху) можна зобразити стрілками: → - «людина, яка наближається до вас», ← - «людина, що віддаляється від вас».

людина, яка першою розпочне «бити на сполох» у разі виникнення проблем. Втрата такої підтримки збільшує незахищеність людини в складних життєвих ситуаціях.

На карті можуть бути зображені «символічні особи», навіть якщо вони недосяжні, або їх вже немає серед живих, однак вони є/були значущими для дитини.

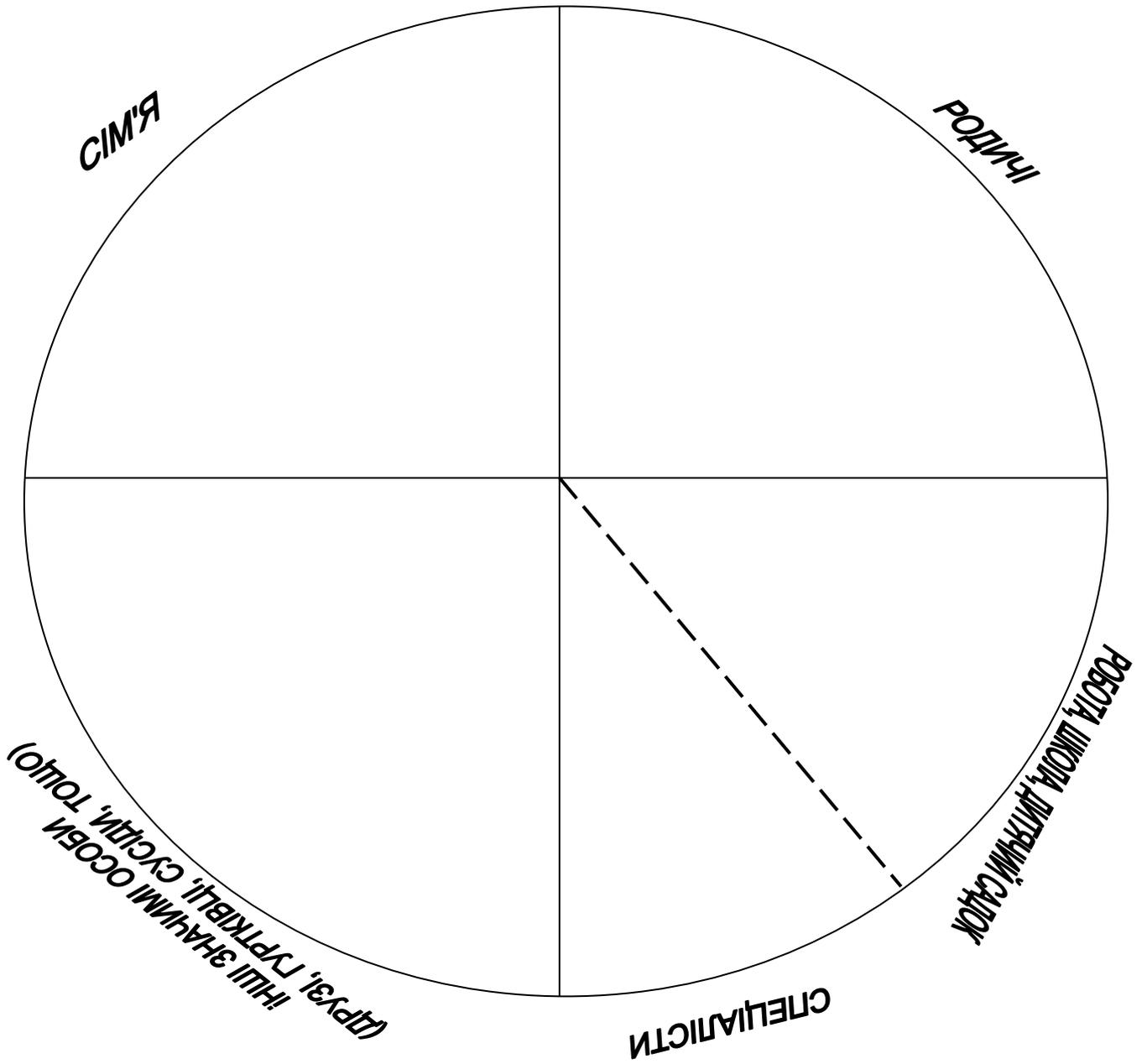
Слід звернути увагу на наявність на карті осіб, які не контактують ні з ким з соціальної мережі, крім самого клієнта. Наявність таких людей характерна особливо для підлітків і небезпечна тим, що така людина може бути дуже впливова, однак ніхто з соціального оточення клієнта не володіє інформацією про неї.

Під час створення карти стрілками зображують рух в напрямку до «головного героя», зображеного в центрі. Складаючи нові карти, можна простежити зміни зазначених раніше напрямів.

КАРТА СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

« _ »

20 __р.

5. Методика «Генограма»

Генограма – схема, що відображає сімейну історію, родовід (генеалогію), основні сімейні події; осіб, які впливають на життя сім'ї та її функції; існування і якість стосунків між поколіннями сім'ї (шлюбних, кровних). Складання генограми допомагає визначити причини конфліктів і проблем у сім'ї, шляхи їх розв'язання. Водночас генограма, на відміну від еко-карти, не показує, як впливають на сім'ю мікро- і макросередовище.

Генограма складається з таких компонентів: сімейного дерева, медичних свідчень, емоційних зв'язків, динаміки відносин, системи сім'ї, сімейних вірувань, соціальної мережі сім'ї. Існує система відміток, які використовуються при створенні генограми: жіноча стать – коло, чоловіча стать – квадрати (В середині відповідної фігури вказується вік особи).

Смерть одного із членів сім'ї позначається перекресленням кола чи квадрата; розлучення – двома паралельними лініями; відновлення шлюбних стосунків – лінією, що повторно з'єднує квадрат і коло; зв'язок поза браком – пунктиром.

Так само фіксується і характер взаємин: дві паралельні лінії – хороші стосунки, пунктирна лінія – стосунки дистанційні. Часто в сім'ях існують симбіотичні стосунки, які позначаються трьома паралельними лініями. Дві косі лінії характеризують емоційний розрив. Конфлікт позначається хвилястою лінією; наявність кризи – прямокутником; нестабільність, епізодичність, непевність взаємин – переривистою лінією; міцність стосунків – потовщеною лінією; Римські цифри в кутку рамки – номер кризи. На полях генограми вказуються імена, дати народження і смерті, фіксуються видатні дати в історії сім'ї (наприклад, міграція).

Генограма може бути складена в розширеному вигляді, включаючи багато членів непрямих родинних гілок (наприклад, діти від попередніх стосунків, двоюрідні брати і сестри, новий чоловік і дружина). Також було б корисно, якби генограма охопила, принаймні, три покоління (дідусь і бабуся - батьки - діти). Краще всього складати генограму на великому аркуші паперу, малюючи ручками і олівцями різних кольорів.

У генограму можуть бути включені додаткові деталі, а саме: важливі місця і значні події (наприклад, нещасний випадок, що привів до обмеження фізичних можливостей людини). Під час складання генограми з'являється можливість обговорити історію сім'ї в деталях, з'ясувати, що відчувають члени сім'ї по відношенню до подій, які з ними сталися.

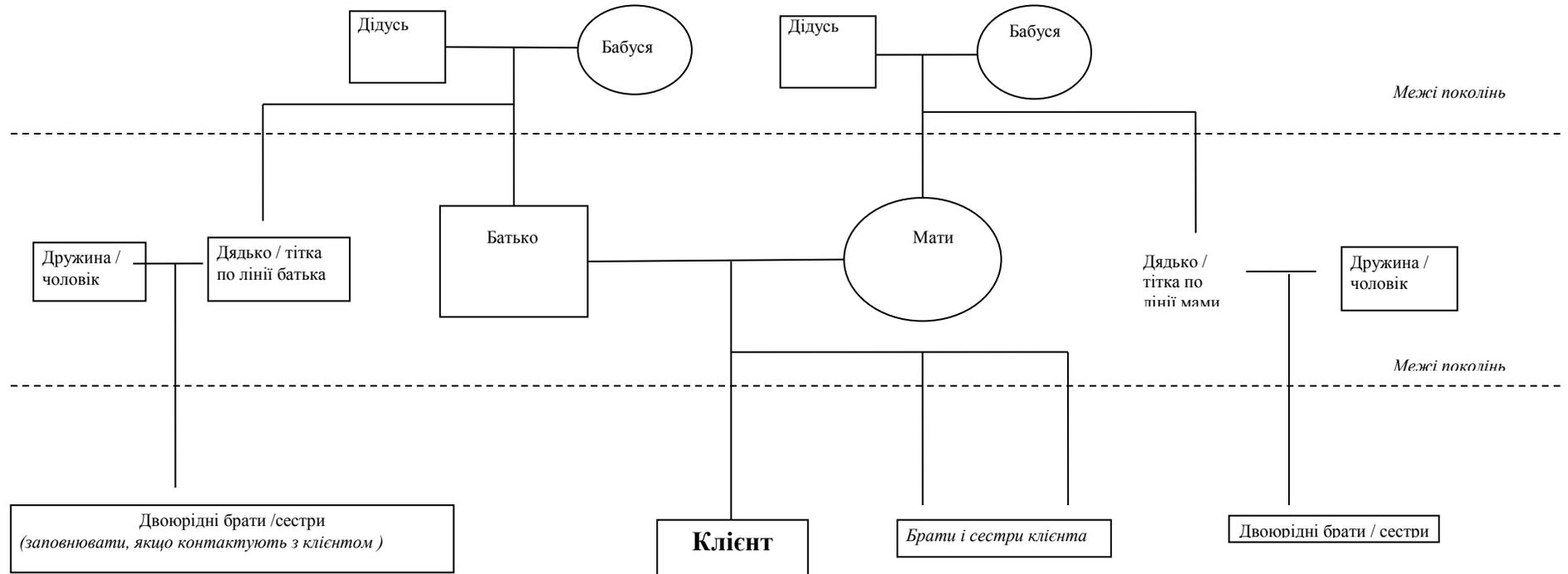
Орієнтовними запитаннями при складанні генограми можуть бути:

- Яким чином члени сім'ї проявляють свою любов і прихильність?
- Як члени сім'ї проявляють гнів, злість?
- Хто в сім'ї є головним?
- Які цінності існують в сім'ї?

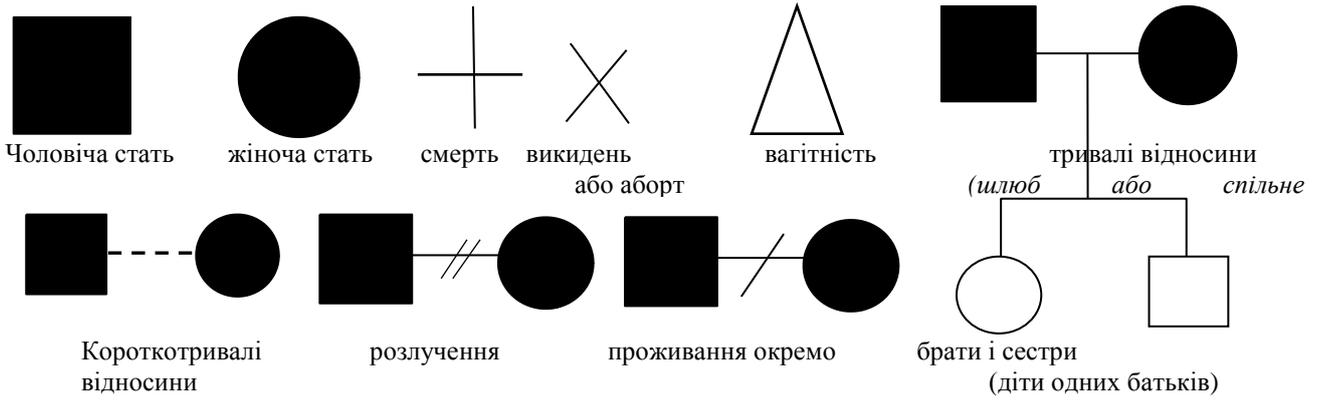
- Яким чином члени сім'ї контактують між собою (словами, жестами, мовою тіла і тощо)?
- Яким чином в сім'ї приймаються рішення?
- Хто їх приймає?
- Хто бере участь в ухваленні рішень?
- Які захворювання передаються в родині по спадковості? тощо.

Під час складання генограми також з'являється можливість простежити характер стосунків між членами сім'ї, а саме: як члени сім'ї взаємодіють один з одним: наприклад, наскільки вони відверті один з одним, як вони піклуються один про одного, як багато вони знають один про одного.

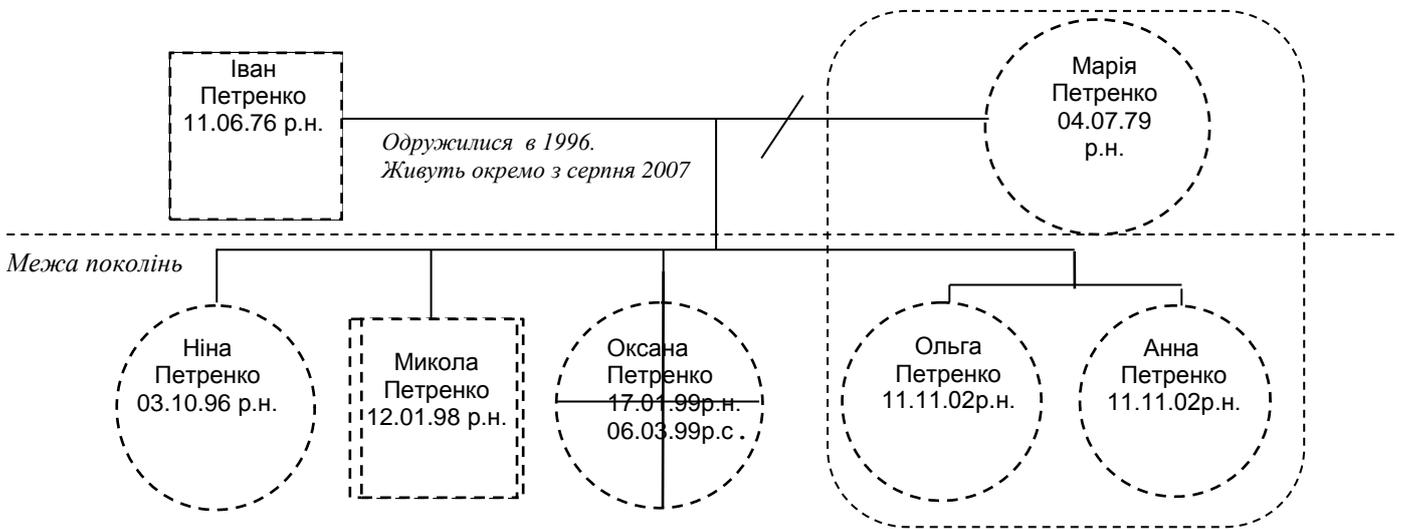
Генограма

Символи генограми

Пунктирною лінією потрібно обводити людей, які проживають на даний час разом. Наприклад:

6. Методика «Еко-карта»

Еко-карта – це схема, яка відображає: 1) стосунки сім'ї з навколишнім середовищем (школою, медичними закладами, родиною батьків, дорослими братами і сестрами, роботою); 2) склад сім'ї і якість стосунків між членами сім'ї; між сім'єю і середовищем (добрі, слабкі, стресові); 3) потреби і можливості сім'ї, ресурси, які їй надає навколишнє середовище для задоволення потреб сім'ї та її окремих членів.

Створення еко-карти дозволяє виявити шляхи допомоги сім'ї, спланувати подальшу роботу з нею на основі існуючих ресурсів середовища. Водночас еко-карта не дає інформації про причини стосунків, що склалися у сім'ї в мікро- чи макросередовищі.

Еко-карта створюється разом з особою/сім'єю для виявлення ресурсів та планування роботи з урахуванням сильних та слабких сторін клієнта.

Інструкція:

Велике коло всередині позначає сім'ю. У ньому розташовані маленькі кола, які відображають членів сім'ї. Кола у лівому верхньому кутку відображають друзів та родичів. Усі люди, які мають зв'язки з сім'єю, поєднуються на еко-карті лініями:

неперервна лінія ----- сильні стосунки;
пунктирна - - - - - слабкі;
Хвиляста конфліктні, стресові.

Справа від кола позначають ресурси громади, необхідні для добробуту і розвитку сім'ї (ЦСССМ, служби у справах дітей, громадські організації тощо). Можна вказати медичні клініки, школи, дитячі садки тощо. За допомогою прямих, хвилястих або пунктирних ліній відображається характер зв'язку з ними. Можна додавати стільки кіл, скільки потрібно.

Кола справа внизу представляють «Працевлаштування і доходи». Тут позначається місце роботи, а також додаткові джерела доходів, наприклад, соціальні виплати.

Остання група кіл позначає клуби, команди, інші об'єднання у громаді. Це може бути церква або громадські організації, до складу яких входить сім'я. Їх також можна вказувати стільки, скільки потрібно.

Якщо зв'язок з представленим колом стосується тільки одного члена сім'ї, проводиться лінія прямо до відповідного маленького кола. В іншому випадку – до великого сімейного кола.

Угорі є місце для запису сімейних змін (Це переїзди, нова робота, новий член сім'ї, розлучення, смерть тощо). Можна позначати як позитивні, так і негативні зміни.

Допоможуть особі/сім'ї створити свою еко-карту такі запитання:

Моя сім'я складається з таких осіб.....

Важливі друзі нашої сім'ї – це.....

(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Важливі члени родини – це.....

(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Мережа, яка допомагає задовольнити потреби моєї сім'ї – це.....

(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Працевлаштування і доходи моєї сім'ї – це.....

(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Громадські об'єднання, членами яких є моя сім'я – це .....

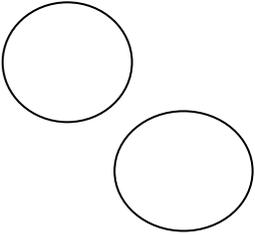
(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Зміни у моєму житті на даний момент такі .....

(За допомогою лінії покажіть характер зв'язків – сильні, стресові або слабкі)

Еко-карта

Друзі

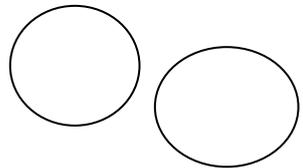

Зміни

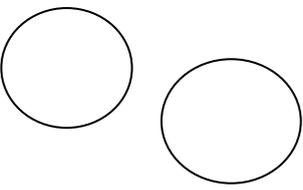
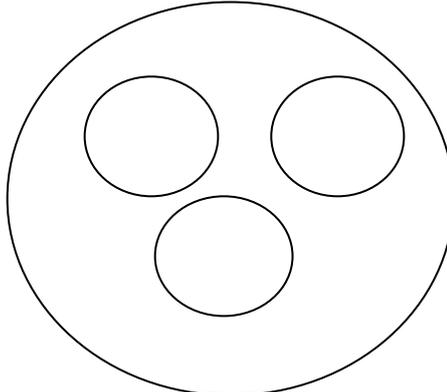
- 1.
- 2.
- 3.

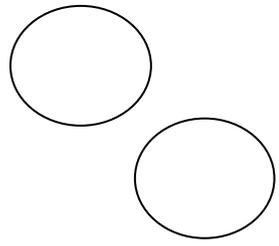
Ресурси громади

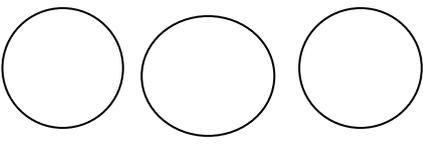
Родичі

Робота, прибуток

Команди, клуби, інші громадські об'єднання

7. Методика «Картка бажань»

Методика «Картка бажань» допомагає клієнту усвідомити і сформулювати свої цілі (наприклад, пошук роботи, вибір навчального закладу, заняття за інтересами) на короткий та довготривалий період.

Методика може бути застосовна індивідуально як у роботі з дитиною, так і з її батьками.

Фахівець/спеціаліст із соціальної роботи/психолог задає запитання:

«Уяви, що ти чарівник і все можеш:

Як ти уявляєш своє ідеальне життя?

Щоб ти хотів змінити в своєму житті?

Що на даний час повинно бути іншим?

Що має змінитися за певний період?

Яким ти б хотів бачити своє життя?

Що би ти хотів у ньому змінити?

Які твої плани на майбутнє?» і т.п.

Відповіді записуються в «Картку бажань».

Варто звернути увагу на: час виконання, емоції, які виникали в клієнта протягом виконання завдання, реальність чи нереальність його бажань, прагнення щось змінити в минулому чи майбутньому.

8. Методика «Лінія життя»

Методика може бути застосовна як у роботі з дитиною, так і її батьками. Проводиться індивідуально фахівцем/спеціалістом із соціальної роботи/психологом.

Методика дає змогу намалювати в уяві бажану картину майбутнього клієнта. Для цього на листку паперу проводиться горизонтальна лінія, на якій відмічаються роки (наприклад, народження, 5 років, 12 років, теперішній період, 50, ...80 років).

Фахівець задає запитання, яким клієнт уявляє своє життя у 80 років, потім в 50 і т.д. – до теперішнього віку. Відповіді записуються на «лінії життя». Так, рухаючись у зворотному напрямку, фахівець спільно з клієнтом формулює його життєві цілі.

Наприклад: «Маша, уяви, що тобі 80 років. Яким ти бачиш своє життя в цьому віці? Ти все ще навчаєшся в коледжі? Ти все ще не знаєш, куди влаштуватися на роботу? І кожну суботу ходиш на дискотеку? Ні? Тобі смішно? А яким ти собі уявляєш життя у 80 років?»

Варто звернути увагу на: емоції дитини/дорослого при виконанні завдання (позитивно чи негативно клієнт сприймає своє майбутнє), ставлення до справи (ігрове чи серйозне).

Інший варіант завдання:

Пропонується на горизонтальній «лінії життя» відмітити, де зараз знаходиться клієнт, зазначити дату свого народження та вік, до якого б хотілося прожити; назвати та відмітити на лінії ключові, вагомі події життя (відмічати можна як позитивні, так і негативні події) минулого і майбутнього, а по вертикальній лінії – ступінь оцінки клієнтом даної події (від -10 до +10). Після того, як всі події відзначені, складається «графік життя».

Варто звернути увагу на: співвідношення позитивних та негативних подій, виділених клієнтом; позитивне чи негативне оцінювання майбутнього; атмосферу, емоції, які виникали під час виконання завдання; тривалість його виконання.

9. Методика «Моя зайнятість та розподіл часу»

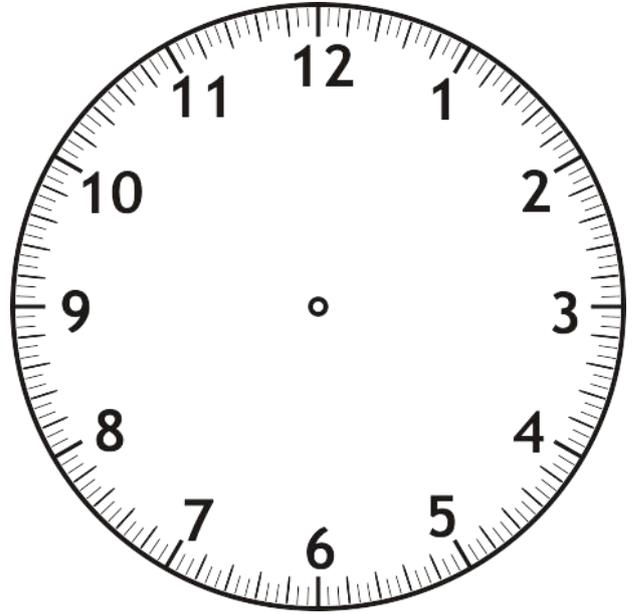
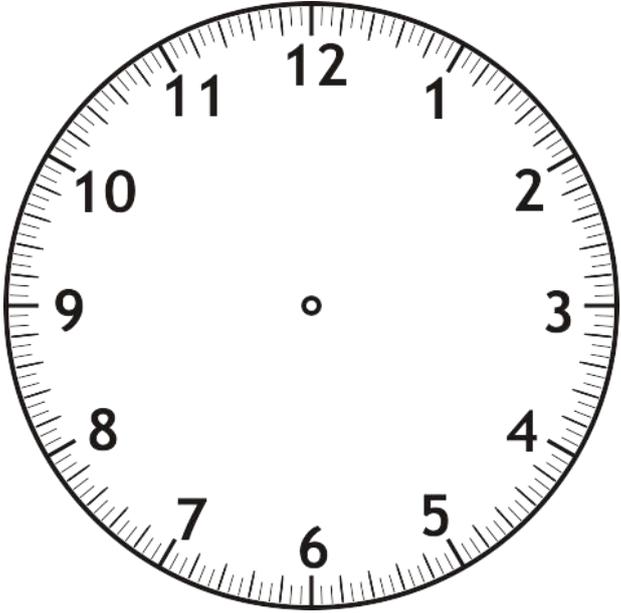
П.І.Б. _____ вік _____ дата заповнення _____

Діяльність	Скільки часу це займає
Що я люблю робити	
Що я не люблю робити, але зобов'язаний це виконувати	
Що я зобов'язаний робити, але не роблю	
Що я зобов'язаний робити кожного дня	
Що я роблю для себе	
Що я роблю для інших	

П.І.Б. _____ вік _____ дата заповнення _____

Перед Вами зображення двох годинників.

Позначте на годинниках ідеальний і реальний день – куди ви витрачаєте час?

Що можливо зробити, щоб узгодити ідеальний та реальний день?

10. Методика «Джерела доходів та їх витрати»

П.І.Б. _____

вік _____

дата заповнення _____

№	П.І.Б. членів сім'ї	Зайнятість , робота, навчання	Джерела доходу в гривнях								
			Зарплата	Пенсія	Аліменти	Соціальні виплати	Допомога по безробіттю	Допомога по інвалідності	Фінансова підтримка від членів родини та родичів	Гуманітарна допомога	Інші джерела доходів (сільське господарство, підприємництво)

Загальні доходи сім'ї: _____

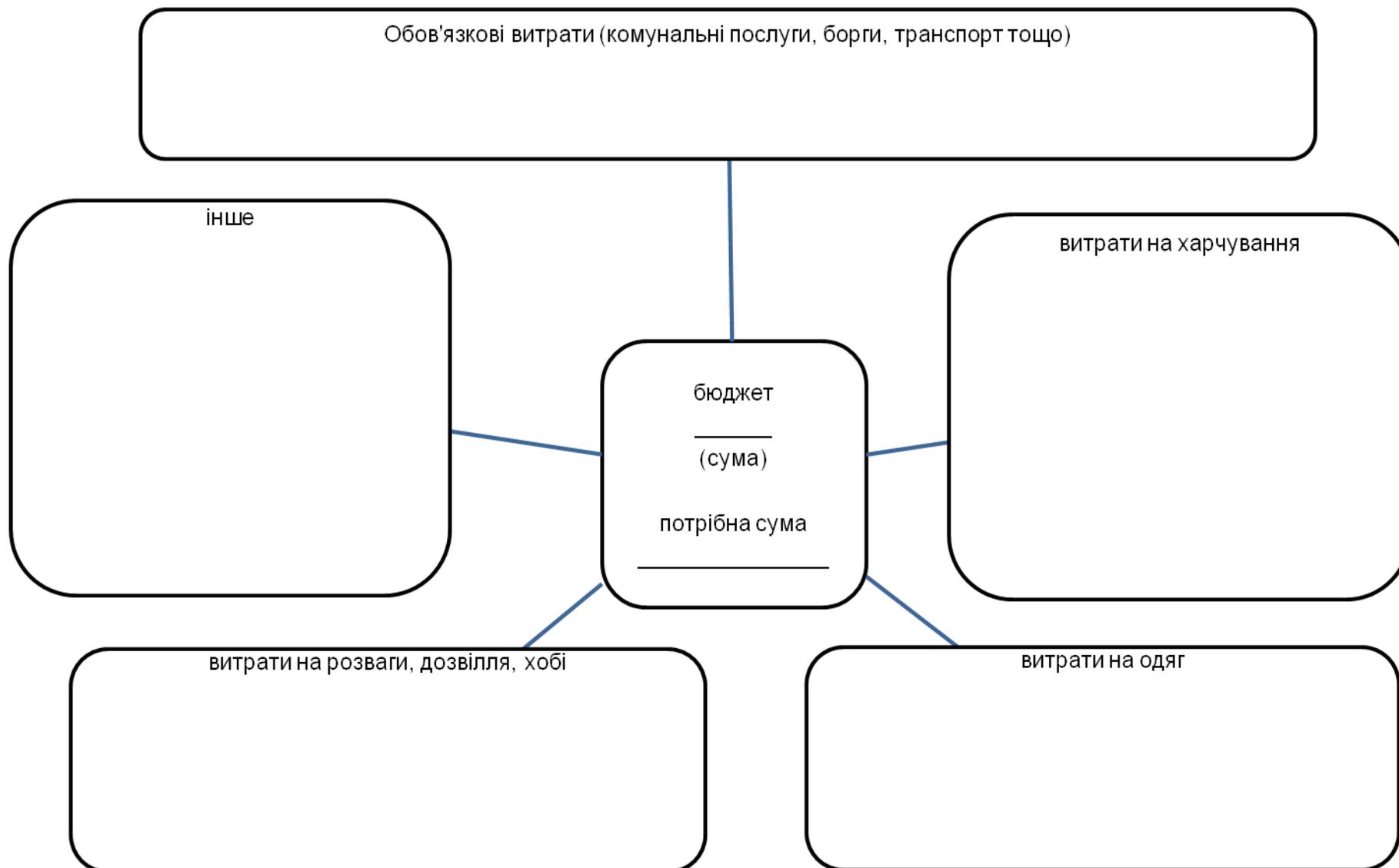
З розрахунку на одного члена сім'ї: _____

* офіційне або неофіційне працевлаштування, зайнятість по догляду за кимось з членів сім'ї, ведення домашнього господарства

** підсумовуються доходи, визначається сума на одного члена сім'ї

Розподіл сімейного бюджету на _____ (вказіть термін)

П.І.Б. _____ вік _____ дата заповнення _____

Вплив фінансового становища сім'ї на дитину/дітей та інших членів сім'ї
(вказати в графі, на кого саме негативно впливає показник)

П.І.Б. _____ вік _____ дата заповнення _____

№	П.І.Б. членів сім'ї	Показники впливу					
		Недоїдання	Відсутність одягу та взуття	Відсутність окремого місця для сну	Відсутність можливості придбати необхідні ліки	Алкогольна чи наркотична залежність	Інше (відсутність місця для навчання, гри тощо)

**Висновки та
рекомендації:** _____
